

*Azərbaycan dilində köməkçi və xüsusi nitq hissələrinin
diaxronik-dialektoloji tədqiqi*

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTU**

QÜDSİYYƏ QƏMBƏROVA

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
KÖMƏKÇİ VƏ XÜSUSİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN
DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ TƏDQIQI**

(Dərs vəsaiti)

BAKİ – 2026

***Kitab AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının
12 mart 2023-cü il tarixli 2 sayılı protokoluna əsasən çap
olunur.***

Elmi redaktoru: Kifayət İmamquliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəyçilər: Kübra Quliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Güntəkin Binnətova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Pərvin Eyvazov
*Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan
dilçiliyi kafedrasının müəllimi, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru*

Qüdsiyyə Gülhüseyn qızı Qəmbərova. Azərbaycan dilində köməkçi və xüsusi nitq hissələrinin diaxronik-dialektoloji tədqiqi. (Dərs vəsaiti). Bakı. “Elm və təhsil”, 2026, 176 səh.

Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuş bu kitab Azərbaycan dilində köməkçi və xüsusi nitq hissələrinin morphem səviyyəsində diaxronik-dialektoloji tədqiqidir. Kitab giriş, iki hissə, sual-tapşırıqlar və əlavələri əhatə edir. Girişdə tarixi qrammatika və tarixi dialektologiya sahəsində aparılan araşdırmalara nəzər salınır. Bu zaman kənarda qalan məsələlərin aktuallığı əsaslandırılır. Əsas hissədə Azərbaycan dilində köməkçi və xüsusi nitq hissələrinin tarixi-dialektoloji tədqiqatı morphem səviyyəsində araşdırmaya cəlb olunur. Xüsusi nitq hissələri sırasında nida və yamsılamaların morfonoloji izahı və diaxronik-dialektoloji aspektləri geniş şəkildə verilir. İstifadə olunmuş ədəbiyyatın, sual və tapşırıqların, həmçinin əlavələrin bu vəsaitin mövzusunı əhatə etməklə bərabər, bəhs edilən sahədə aparılacaq gələcək işlərdə də tələbə-magistr və doktorantlara “yol göstəricisi” funksiyasını daşıyacağına ümid edirik.

MÜNDƏRİCAT

Giriş -----

I hissə

Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin
diaxronik-dialektoloji tədqiqi -----

II hissə

Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələrinin
diaxronik-dialektoloji tədqiqi ____

Nəticə -----

Praktik çalışmalar -----

Əlavələr _____

GİRİŞ

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası və dialektologiyasına dair tədqiqatlarda köməkçi nitq hissələri adı altında qoşmalar, bağlayıcılar, ədatlar, modal sözlər, eləcə də nidalar və yamsılamalar tədqiq olunur. Azərbaycan ədəbi dilinin morfologiyasına dair yazılmış ən son dərslik və dərs vəsaitlərində bu başlığa daxil olan nida və yamsılamalar bəzən də xüsusi nitq hissəsi kimi təqdim olunur.

Yusif Seyidov bu barədə yazır: *“Köməkçi nitq hissələri” adı ilə lüğəvi mənası olmayan sözlərin hamısını nəzərdə tuturuq. Bu sözlərin “köməkçi nitq hissələri” və “xüsusi nitq hissələri” adları ilə iki qrupa ayrılmasını istər elmi baxımdan, istərsə də tədris baxımından əsaslı hesab etmirik. Bu bölgüdə ciddi prinsip də yoxdur. Ona görədir ki, qrammatika kitablarında bu məsələyə birmənalı münasibət yoxdur*”. Heç də təsadüfi deyildir ki, XX əsrin 60-cı illərində yazılmış dərslik və elmi tədqiqatların morfologiya bölməsində qeyd olunan bu bölgü nəzərdə tutulmamışdır.

M.Hüseynzadənin 1980-ci illərdə yenidən nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə” adlı ali məktəblər üçün dərsliyində “Xüsusi nitq hissələri ayrıca başlıq kimi verilmiş, yamsılama və nidalar da bura daxil edilmişdir.

Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası kursuna həsr olunmuş ən sonuncu dərsliyin müəllifi Q. Kazımov nidaları “xüsusi söz qrupu” hesab edərək yazır: *“Nidalar xüsusi söz qrupu – nitq hissəsi kimi müstəqil mənalı sözlərdən, qoşma*

və bağlayıcılardan, ədatlardan və modal sözlərdən, təqlidi və vokativ sözlərdən fərqlənir.

H.Mirzəzadə tarixi qrammatikaya dair dərsliyində isə xüsusi nitq hissələri adlı başlıq verməmiş, həmçinin nida və yamsılamaları köməkçi nitq hissələrinin tərkibinə daxil etməmişdir.

Ə.Şükürov “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adlı dərs vəsaitində köməkçi nitq hissələri və zərflərdən bəhs edir. Müəllifə görə, zərf bütün başqa müstəqil nitq hissələrindən sonra həm də bu nitq hissələrinə məxsus lüğəvi və morfoloji əlamətlər əsasında meydana çıxmışdır. Kitaba həmçinin, qoşma, bağlayıcı və ədatlar da daxil edilmiş, lakin modal sözlər, nida və yamsılamalar isə tədqiqatdan kənarda qalmışdır .

Dialektologiya sahəsində də anoloji vəziyyətlə qarşılaşırıq. M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyası” ali məktəblər üçün yazdığı və vəsaitdə köməkçi nitq hissələri kimi modal sözlər, qoşmalar, bağlayıcılar, ədatlar və nidalar Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin materialları əsasında araşdırılmışdır.

Bundan əlavə, N. Manafov və S. Behbudovun 1992-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri” kitabında qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər əsasında tədqiqat aparılaraq onların xarakterik cəhətləri öyrənilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, kitabın ərsəyə gəlməsində Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqatlarının materiallarından bəhrələnilmişdir.

F.Zeynalovun “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” kitabında yazdığına istinadən, demək olar ki, müasir Türkiyə türkcəsində bütün köməkçi nitq hissələri ədat adı altında təqdim olunur. Digər türk dillərində isə təkcə ədatlar və yaxud modal sözlər də daxil olmaqla, hər iki söz qrupunu əhatə edir.

Azərbaycan ədəbi dilində köməkçi nitq hissələri ilə bağlı ən son araşdırmanın müəllifi Z.Təhməzov Azərbaycan dilinin qrammatikasında köməkçi nitq hissələrinin əvvəlki təsnifatını müfəssəl və sistemli şəkildə şərh etmiş, bununla bərabər, həm də məsələnin çözümünə əsas verən faktlara daha çox əhəmiyyət vermişdir.

Ali məktəblərin filologiya ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulan bu dərs vəsaiti Azərbaycan dilində köməkçi və xüsusi nitq hissələrinin morphem səviyyəsində diaxronik-dialektoloji tədqiqidir. Kitab giriş, 2 hissə, praktik çalışmalar və suallar bölməsini əhatə edir.

Girişdə müasir Azərbaycan ədəbi dili, tarixi qrammatika, dialektologiya və tarixi dialektologiya, həmçinin türkologiya sahəsində indiyə qədər bu istiqamətdə aparılan araşdırmalara nəzər salınmış, bu zaman kənarda qalan məsələlərin aktuallığı əsaslandırılmışdır.

Əsas hissədə Azərbaycan dilində köməkçi və xüsusi nitq hissələrinin ayrı-ayrılıqda tarixi-dialektoloji tədqiqatı morphem səviyyəsində araşdırmaya cəlb olunur. Burada qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər üzərində tarixi-müqayisəli tədqiqat getmiş, onların etimoloji yozumu verilmişdir.

Kitabda, həmçinin xüsusi nitq hissələri adı altında ni-
da və yamsılamaların tarixi-dialektoloji izahı geniş şəkildə
şərh olunmuş, tarixi-müqayisəli araşdırma aparılaraq yeri
gəldikcə sözlərin morphem səviyyəsində mənşəyi barədə
müləhizələr bildirilmişdir.

Hər bir mövzuya dair istifadə olunmuş ədəbiyyatın
mövzunu tamamilə əhatə etməklə bərabər, gələcəkdə bu
sahədə aparılacaq işlərdə tələbə-magistr və doktorantlara
“yol göstəricisi” funksiyasını daşıyacağına ümid edirik.

Vəsaitin sonunda mövzu ilə bağlı praktik çalışmalar və
ümumiləşdirici suallar verilmişdir. Bu da mövzunun mə-
nimsənilməsində tələbə və magistrələrə kömək məqsədi
daşıyır.

“Əlavələr” başlığı altında Azərbaycan ədəbi dilinin
müxtəlif dövrlərini əhatə edən bədii nümunələrdən seç-
mələr verilmişdir.

I HİSSƏ

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ TƏDQİQİ

QOŞMA MORFEMLƏRİN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ TƏDQİQİ

Qoşmanın indiyə qədərki tədqiqatlarında əsas fikir onların yalnız qrammatika nöqteyi-nəzərindən öyrənilməsi üzərində qurulmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, yeri gəldikcə Azərbaycan dilçiliyində qoşmaları müasir ədəbi dil, tarixi qrammatika və dialektoloji aspektdən tədqiq edən əsərlər xatırlanmışdır. Qrammatik səciyyəvilikdən əlavə, qoşmalar həm də söz, lüğəvi vahid və morfemdir. Bu əsasla qoşmaların omonimlik, sinonimlik və antonimliyi məsələlərinə də yeri gəldikcə diqqət verilmişdir. Mövzunun araşdırılmasında əsas məsələ qoşmanın morfem kimi götürülməsindən başlanır. Qoşmaların tipoloji quruluşu bəzən onları digər dillərdəki variantları ilə müqayisə etməyə yardım edir. Bu qarşılaşdırma qohum və yad dillər arasında baş verə bilər. Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin tarixinə dair türkdilli yazılı və şifahi abidələrin materialları üzərində qoşmaların tarixi inkişafı, qrammatik mövqeyi, semantik məsələləri araşdırılır. Tədqiqat zamanı yeri gəldikcə “Kitabi-Dədə Qorqud”, M.Kaşğarının “Divan”ı, eləcə də klassik ədəbi simaların ədəbi irsi və şifahi xalq ədəbiy-

yatının müxtəlif janrlarından seçilmiş nümunələrlə qoşmaların semantik-üslubi mövqeyinə aydınlıq gətirilmişdir. Azərbaycan ədəbi dilindəki qoşma morfemlər dialekt və şivə faktları ilə tutuşdurulur. Qoşmaların morfonoloji səciyyəsi sözün etimoloji yozumunun doğruluğuna əsas verir. Bundan əlavə, məsələyə morfonoloji yanaşma qoşmaların mənşəyinin müəyyən edilməsində və morfemin variant və derivatlarının ortaya çıxarılmasında ən əhəmiyyətli faktları aşkar edir. Azərbaycan dilində qoşma morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi dilin lüğət tərkibindəki xalis türk mənşəli qoşma morfemləri aşkar etməyə hesablanmışdır. Digər nəticələrdə qoşmaların qədim prafomalarını aşkar etmək məsələsi qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Doğrudur, qeyd olunan məsələlərə bəzi tədqiqatlarda təsadüf olunsada, ciddi və sistemli araşdırılma, həmçinin, qoşma barədə monoqrafik tədqiqatın olmaması problemi bu gün də aktuallaşdırır.

Qrammatik əlaqə vasitələrindən biri kimi qoşmalar digər köməkçi nitq hissələrindən kəskin fərqlənir. Sintaktik əlaqə növlərinə uyğun olaraq qoşmalar həm ismi, həm feili, həm də zərf birləşmələrində köməkçi funksiyasını icra edir. Qoşma bəzən əsas tərəfə aid olub, sintaktik birləşmələrin bir tipi kimi çıxış edir. Güclü idarə etmə imkanı olması ilə digər köməkçi nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqlənərək, əsas nitq hissələrinə bənzəyir. İsmi, feili və zərf birləşmələri ilə yanaşı olaraq, qoşmalı birləşmələr də sintaktik birləşmələrin tərkibinə daxil olunmuşdur. Professor Y.Seyidov yazır: *“Azərbaycan dilçiliyində nə nəzəri is-*

tiqamətdə, nə də formal qrammatikalarda köməkçi sözlərin nitq hissələrinə aid edilib-edilməməsi haqqında məsələ qoyulmur və burada belə bir işarə də yoxdur ki, köməkçi sözlərin nitq hissələri kimi təqdiminə şübhə yaratsın. Doğrudur, Azərbaycan türk dilinə aid ilkin dərslərlərin bəzilərində köməkçi sözlərin bir qismi indiki adları ilə morfolojiyaya deyil, sintaksisə aid edilmişdir” [14,178].

Azərbaycan dilində qoşmaların əsas nitq hissələri kimi omonimliyi və sinonimliyi müşahidə olunur. Məsələn, “qədər” qoşması aid olduğu sözlə bərabər, cümlə daxilində zaman, məsafə, bənzətmə və kəmiyyət həddini və s. də bildirir. Eləcə də, “görə” qoşması məqsəd, səbəb, istinad məzmunu da ifadə edir.

Əlbəttə ki, bu hal məzmunla bağlı məsələ olub, konkret kontekstdən asılı olur. Məs.: - *Kəndə qədər beş kilometrdir* (məsafə); - *Sabaha qədər gözləməliyik* (zaman); - *Sənin qədər dünyada varlı həyat tapılmaz* (bənzətmə); - *Səhəngi ağzına qədər doldurdu* (kəmiyyət) (danışıqdan).

Qeyd etmək lazımdır ki, şivələrdə və canlı danışıqda “qədər” həmçinin müstəqil söz kimi çıxış edərək ismin bəzi qrammatik kateqoriya əlamətlərini qəbul edir: - *Mə:sulun qədərini hesabla*; - *Qədərinnən artıx pul alma*; - *Duzu qədərində işdətsən, ziyan olmaz*; - *Elə sən dediyin qədərdir* (danışıqdan) və s.

Qoşmaların sinonimlik məsələsi də onları əsas nitq hissələrinə yaxınlaşdırır: *doğru-təraf*; *xəvəl-qabaq*; *qədər-kimi*; *üçün-ötrü*, *başqa-savayı*, *qeyri-özgə*, *sarı-doğru*, *kimi-tək* və s. Buradakı incə üslubi fərqlər konkret cümlə tərkibində mə-

lum olur. Qoşmaları tarixi-dialektoloji cəhətdən izləmək məqsədilə bəzi faktlara diqqət yetirək:

Bəri. Dil tarixinə aid mənbələrdə “bəri/bərü” şəklində işlənən bu qoşmanın “bə-ri/bə-rü” şəkli həm də müstəqil söz kimi çıxış edir: - *Bəriü gəlgi, başım baxtı, evüm taxtı* [6] (əvəzlik kimi); - *Ərə varaludan bəriü üzüm yaşmaq, ayağım başmaq görmədi* [6] (qoşma kimi); - *Üzü bəri baxan dağlar, bizim ellər yerindəmi?* (“Koroğlu” dastanı) (zərf kimi). Qeyd edək ki, canlı danışığda da vəziyyət eynidir. “Bəri” həm müstəqil yer zərfi, həm şivə leksikası, həm də müxtəlif məzmunlu qoşmadır: -*Bəri gəl*; -*Bərilərə də gəl*; -*Bəridən gəl, işim var sə-nən*; -*Oyandan-bərim gəlib* (acıqlı olmaq, hirs-lənmək mənasında); -*Yönü bəridir?* (məc.səğalmaq); -*Üzübə-ri durannarı tanıdım* (Neftçala) (danışıqdan). Sözün morfoloji incələnməsindəki (bə-ri) ortaya çıxan -ri morfeminin qədim yönlük hal əlaməti olması şübhəsizdir. **Bə** morfe-minin isə **bura** sözünün məzmununu verməsi aydın gös-tərir ki, bəri//bura paralelliyi dilin qədim və müasir səviy-yələrində də stabil qalmışdır: -*Dil bəri eylə, ey könül, keç qa-mudan ki, qamudan. Eyləməyincə dil bəri, bulmadı kimsə dilbəri* [5]; - *Qızıl əsgərlər körpünün bəri üzünə qaçmışdılar* (M.Cəlal) [3].

Əlbəttə ki, ədəbi dildə də **bəri** və **bura** eyni mənanı vermir. **Bəri** nitq hissəsi kimi əsasən yer zərfidir. **Bura** da həmçinin: -*Bəri gəl// Bura gəl*. **Bəri** həm ədəbi dildə, həm də şivədə qoşma kimi işlənir: -*Axşamnan bəri dilinə heç nə vır-muyıb/ -Axşamnan bura/bıra dilinə heç nə vırmuyıb* (Neftçala) (danışıqdan). Araşdırmalar göstərir ki, M.Kaşğarının “Di-

van"ında **bəri** məsafə mənasında **bura** qoşmasını əvəz edə bilmir. -*Aç, bəri kəl* [8,110]; -*Ol bəri kəligsək ərdi* [9, 74]; -*Kirü körüb kaymadınq, Könqül berü yaymadınq* (*Könül verib meyl etmədin*) [10, 231].

Düşünürük ki, Azərbaycan dilində -ru, -ri (-ra, -rə) morfemi yönük hal şəkilçisi kimi **bəri, doğru, geri, sonra, üzrə, içrə, sarı, görə** kimi qoşmaların tərkibində qalmışdır. Maraqlıdır ki, həmçinin **doğ, ge, son, üz, iç, gö** morfemlərinin də məkan, yer, mənbə və s. kimi anlamı vardır: *doğ*-da /ta; *ge/ye(r)*; *son*; *üz* (səth); *iç*; *gö/yö(n)* və s. .

Bilə qoşması tarixən *birlikdə, ilə, bərabər* mənasında yazılı mənbələrdə də qeydə alınmışdır. M.Kaşğari: -*Edhgülü-küg uğança Əliginq bilə təlim nıl* [8,117] (*ilə*); -*Tün-kün bilə səvnəlim* [8,148] (*bərabər*); -*Kış yay bilə tokuştı, Kınqır közün bakiştı* [8, 222] (*və*).

Bilə həm də **birlə** şəklində işlənir: -*Ol məninq birlə alkış alkaşdı* [8, 274]; -*Tənqri tağ birlə yerig basurdı* (*ilə*) [9, 113]; -*Sən aradan çığğıl, mən Allah təala bilə xəbərləşim –dedi* [6]; -*Alursan, ikimüzün canın bilə alğıl. Qorsan, ikimüzün canın bilə qoğıl!*[6].

Nümunələrdən də aşkar olur ki, *bir/bi* morfemlərinin semantik mənası eynidir. Bu hal dilimizin şifahi şəkli üçün indi də qəbul edilir. Tələffüz prosesində r səsinin söz sonunda işlənməməsi qohum olmayan dillərdə də müşahidə olunur. Məsələn, fransız dilində məsdər əlamətinin (-er, -ir) sonundakı r hərfinin oxunmaması qəbul olunmuş haldır. Qoşmanın ikihecalı olmasını nəzərə alaraq, onun morfoloji cəhətdən incələnməsinə baxdıqda (*bi-lə, bir-lə*) belə qənaə-tə gəlmək olur ki, *bi*=*bir* və *lə*=*i(lə)*; yaxud, *bir*=*bərabərlik*,

birgəlik, i (və/i/lə). Başqa sözlə, be/bi=bir, i=və (rus dilində müasir funksiya) və=bə/-lə (-la). Məlum olduğu kimi, dildəki ba/bə bitişdirici ünsürün də əsas mənası “və” ilə eynidir: *üzəüz/üzbəüz/ günə-gün/günbəgün*. Beləliklə, a/ə = ba/bə. Məsələn: - *Bizim Ümidlə günəgün yaşıddı/ -Bizim Ümidlə günbəgün yaşıddı (danışıqdan)*.

Maraqlıdır ki, yazılı ədəbi dil üçün arxaikləşmiş **bilə** qoşması cüzi fonetik dəyişmə ilə **belə** şəklində şivələrdə söz-cümlə kimi işlənir: - *Bayramınız mübarək! -Siznən belə!* (Neftçala). Həmçinin **belə** sözünün şivəyə canlı danışıq dilinə məxsus müstəqil söz kimi omonimliyi müşahidə olunur: -*Dünya hey fırlanır belədən belə, Onu qabaqlayıb ötən olmasın* (B.Vahabzadə); - *Ondan inciyənin beləsi belə! Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?* (M. Araz).

Qeyd etmək lazımdır ki, “Divani-luğət-it türk” də “ilə” “birgə” mənasında eləcə də “likin” (likin) şəklində təqdim olunmuşdur. Tərtibçinin qeyd etdiyi kimi, bəzi yerlərdə bu ədat “məfulu-bih” (təsirlik hal - Q.Q.) kimi işlənir: “*biligin uluğlunna təqdim=biliklə ululuğa çatdım*” cümləsindəki “ligin” kimi, “*edhgülügün kəl, işsizliğin kəlmə =xeyirlə gəl, şərlə gəlmə*” cümləsindəki kimi qrafik variantdan bəhs edir [9,123]. Düşünürük ki, tərtibçinin bəhs etdiyi lıkin/likin ədatı “biligin” sözündə “bilik” “edhgülügün” lekseminə “edhgülüg” kök, “işsizlig”ində “işsizlig”-kök, -in -ün morfemi isə qədim birgəlik halıdır. Qədim alət halının tarixən iki mənada işlənməsi -həm yerlik hal, həm birgəlik mənasında çıxış etməsi məlumdur [13,82].

E. Əzizov yazır: “...*Qədim alət halının arxaikləşməsində “ilə” qoşması mühüm rol oynamışdır. Bu halın vəzifəsi tədricən birlən-bilən-ilən-ilə-la/-lə qoşması vasitəsilə yerinə yetirilmişdir* [4,155].

Qeyd etmək lazımdır ki, -ın morfoloji əlamətinin yerlik hal mənasında işlənməsi qədim bədii mənbələrdə geniş müşahidə olunsada, “ilə” qoşması yerində istifadəsinə rast gəlinmir. Ə.Əbdullayev də bu haldan geniş bəhs edərək, onu instrumental hal adlandırmış və türk dillərinin yazılı abidələrində 8 mənə ifadə etdiyini yazmışdır [1, 217-219]. Müəllifə görə, Cəbrayıl şivəsində işlənən **güjün yeri-yir, zorun danışır** kimi nümunələrdə və Azərbaycan ədəbi dilindəki **dizin-dizin sürünmək, oğrun-oğrun baxmaq, için-için ağlamaq** və s. nümunələr bu fikri təsdiq edir [1, 223].

E.Əzizov bu qənaətə gəlir ki, “qədim alət halı Azərbaycan dilində paradigmadan çıxmış, lakin onun ifadə etdiyi məzmun başqa vasitələrlə yerinə yetirilmişdir. Yazılı abidələrin və müasir şivələrin faktları bunu təsdiq edir” [4, 156]. Yeri gəlmişkən, müəllifin KDQ dastanlarından gətirdiyi bir nümunədə -ın alət halın deyil, zaman zərfi məzmunu daşıyır: *-Dizin çökdi* – nümunəsində tərz-i-hərəkət zərfi kimi işlənmişdir. Həmçinin “Əsrarnamə”dən verilən cümlədə də (“Gündüzün yaqar vücudum afitab”) zaman zərfi kimi çıxış etməsi aydın görünür [4].

Nəticə olaraq əlavə etmək olar ki, qədim -ın alət halının qalıqlarına hal-hazırda Neftçala rayonunun Xanqışlağı kənd şivəsində rast gəlinir: *-Bı işin belə olacağın əvvəlin mən*

*də dimişdim; - Gündüzün oxıyırdı, gecəsin işdiyirdi (danışığı-
dan); - Qabağın mən də dimişəm, day dimirəm (danışığıdan).*

Düşünürük ki, **ilkin (gəldi), üstün (söylədi), öyün (ye-
di), bütün (mindi), həmin (dedi)** və s. zərf kimi işlənən
sözlərdəki $-in^4$ qədim şəkilçinin tarixi izləridir. Müasir
türk dilində zaman zərfi kimi işlənən bir neçə sözlərin tərkibində $-in$ öz qədim funksiyasını davam etdirir: **peşin, kesin** və s. Maraqlıdır ki, ədəbi dilimizdə və şivələrdə $-in^4$ şəkilçisinin söz yaratma imkanları çox genişdir. **Sifət yaratma:** *doyun qarın(a), uzun söhbət, üstün iş, çirkin əməl;* **zərf yaratma:** *dizin-dizin sürünmək, için-için ağlamaq* və s. Dialekt və şivələrdə də həm sifət, həm də zərf düzəltmədə $-in^4$ şəkilçisinin müəyyən rolu vardır: *-Ocağ korun-ko-run yanır* (Neftçala); *- Bu gün atı ifçin nallatdıracam* (Zaqatala)[2,291]; *kirin-kirin* (Füzuli. Qazax) – *yavaş-yavaş; -Bu dərman kirin-kirin işdiyi:r* (Füzuli); – *tosun (ərköyün)* (Zəngibasar)[2,255]. Qədim abidələrin dilində *-Yelisi qara atın bütün bindin; - Arxu beli, Ala tağı dünin aşdın; -İçin qara tonlu, gög dəməürlü altı yüz kafər seçdi* [6]; *- Alın aslan tutar, kücün kösgük tutmas* [9, 284].

Üçün səbəb bildirən qoşma kimi yiyəlik halla işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “üçün” şəklində, “Divani-lügət-it-Türk”də də “üçün” kimi işlənmişdir. Qoşmanın morfonoloji incələnməsini $-uc/üc/iç$ kök və $-un/-ün$ alət halın əlaməti kimi düşünürük. *İç* və *uc* kök morfemlərinin tarixən eyni məzmun daşmasını bir məsələnin tərkibində də görmək olar: *-Nə tez gəldin ucumuza (içimizə), əppək saldın sacımıza?* (danışığıdan) (Neftçala). Üzlü adamlar haqqında

işlənən bu kinayədə məzmun tamam aydın olur. *-ün* alət hal şəkilçisinin tarixən həm də səbəb mənası bildirməsini qeyd edən Ə. Abdullayevə istinadən fikrimizi təsdiq edirik. Maraqlıdır ki, şivələrdə *uc/uj/üj/üz* variantlarında işlənən köklərdə *un/ün*; həmçinin *-dən/-nən* şəkilçilərinin eyni mənə daşması bəlli olur. Şivələrdəki *ujunnan/üjünnən* və *ucunнан/üzünnən* variantlarında, həmçinin eyni mənəli *ucbatınнан/ujbatınнан/üjbätinnən* və s. variantlarında da, *uc/uj/üj/uz=bät/bat* kök morfemlərində sinonimlik ortaya çıxır: *üz=bät (bəniz)+i(n)* (mənsubiyyət şəkilçisi) + *dən* (çıxışlıq hal şəkilçisi). “Bät” sözü dilimizdə “bät-bəniz” mürəkkəb sözü tərkibində ədəbi dildə sabitləşmişdir. “Bät” həm də bəzi şivələrdə “üz, sifət, sima və s. mənələrdə çıxış edir: [2] (danışiqdan) (Bakı).

Azərbaycan dilinin Məgri şivələrində “qamət, görkəm, boy-buxun” mənasında işlənən “bäti-burıt” sözü də “boy-buxun” mənasında qeydə alınmışdır: *-Temir bät-i-burıtda hanı indi Eyrnəzirdə adam?* [2, 53].

Qeyd etmək lazımdır ki, canlı danışiqda və bəzi şivələrdə “üçün” səbəb bağlayıcısı ilə eyni səviyyədə “balasınnan” qoşması da işlənir: *-Tək gedməyin balasınнан öydən çıxmaq issəmirəm* (Neftçala). Bu bağlayıcı hətta Nəsiminin dilində də işlənərək alliterasiya yaratmağa xidmət etmişdir: *-Dünyavü axirətdə azad idim əliftək, Çəkdi məni bəlayə balasının balası* [5, 83].

Beytdə “balasının bəlası” birləşməsi müasir anlamda “səbəbkarın bəlası”, (xətası) kimi başa düşülməlidir. Çox maraqlıdır ki, bəzi şivələrdə də, xüsusən, Neftçala rayon şivələrində “bala balasından” birləşməsi “uşağa görə,

uşaq üçün" mənasında istifadə olunur: –*Neynəsin, yazziğ, bala balasınnan hara disün gedəcəg* (Neftçala).

Ayru dildə fərqləndirmə qoşması kimi çıxışlıq halla işlənərək dil tarixinə dair bədii mənbələrdə *ayrı/ayru/ayruq* və s. şəklində də işlənmişdir. M. Kaşqarının lüğətində də "ayrı" kimi verilmiş bu qoşmanın etimologiyasına gəldikdə, onun morfonoloji mənasına əsaslanmaq lazım gəlir. Bəhs olunan lüğətdə verilmiş "ay" morfeminin semantikasından da bu sözün insan anlayışı ilə bu və ya digər şəkildə bağlılığı ortaya çıxır. Düşünürük ki, müasir ədəbi dildə işlənən "ləqəb" sözünün şivə qarşılığı olan "ayalğa" və "ayama" kimi sözlərində "ay" kökündə "insan", "ad" anlayışı vardır [2, 29-30].

Bu sözlərə aya/əyə/iyə - sahib mənası bildirən mifoloji varlığa aid olan sözlər də eyniköklüdür. Deməli, onda ay=baş. -ru və -qa morfemlərinin tarixən istiqamət məzmunu verən şəkilçi olduğu məlumdur. Beləliklə, "ayrı" və "başqa" sözlərinin sinonimliyinin səbəbi elə onların ayrı-ayrılıqda kök və şəkilçi morfemlərin eyni anlamı bildirməsidir. Ay=baş. ru=qa. Çox maraqlıdır ki, eyniköklü "ayaz" sözü də Mingəçevir şivələrində "başqa" deməkdir: –*Sənnən ayaz mən heş kəsi tanımıram*. Yeri gəlmişkən, "ayaz" sözünün morfoloji quruluşunu nəzərdən keçirsək, "ayrı" və "az" kimi təsəvvür etmiş oluruq. Belə olduqda, "az" və "ay" sözlərinin də qədim türkcədə eyni anlam – insan, adam mənası bildirməsini xatırlamış olarıq. M. Kaşqarının "Divan"ında "az" sözü "ac" şəklində işlənərək "cariyələrə verilən ad" kimi göstərilir [8, 147]. Xanlar rayon şivəsində

işlənən “ayrı/başqa, kənar”, “ayrı-sayrı” sözündə də analogi bənzərlik və məna eyniliyi göz qabağındadır: *-Bir ayrı-sayrı sözü gətirdi ortalığa qatdı* [2, 31].

Çox maraqlı görünür ki, müasir ədəbi dildə işlənən “sair” sözünün də “ayrı” ilə qohumluğunu bu şivə faktında tapmış oluruq. Həmçinin bu qəbildən olan və şivələrdə işlənən “sayır-bayır danışmaq” birləşməsindəki “ay” başqa, xaric mənasına uyğun gəlir. Eyni köklü mənasında kökü eyni olan “savayı” qoşmasında da (sav+ay(1)) morfoloji bölünmədə sözün müxtəlif variantlarında “ay” sabit şəkildə dəyişməz qalır (savayı/səfayı/səfayıl və s.). Eləcə də Qarabağ şivəsindəki “alayı-dolayı” sözünün həmin mənada işlənməsi fikirlərimizi təsdiq edən dil faktıdır. Bütün deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fars mənşəli olub, dilimizə tərcümədə “başqa, ayrı” mənasını verən “qeyri” sözünün də türk mənşəli olub fars dilinə keçməsi və yenidən poeziya vasitəsilə ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olması aşkara çıxır: *-Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik* (M.Araz). M.Kaşqarının “Divan”ına istinadən demək olar ki, lüğətdə “başqa” mənasında həm də “adhın (ayın) sözündə rast gəlirik [8,143]. Müəllifin “ədat” kimi qeyd etdiyi bu sözü çigilcə hesab etməsi də müasir dil baxımından maraqlıdır: *adın, edin, adruk, ayruk* [11, 19].

Qeyd etmək lazımdır ki, söz iki imlada “adın/edin” və “adhruk” şəklində yazılmışdır. Müəllif “adhru” sözünün oğuz mənşəli olduğunu bildirərək və ---imlada yazaraq türklərin bu şəkildə ifadə etdiklərini qeyd edib bir məsələ də işləndiyini xatırladır: *-Adhın kişi nənqi nənq sanmas=özgəsinin malı mal sayılmaz* [8, 162].

Bu nümunədən və sözün imlasından bu nəticəyə gəlmək olur ki, istər “ay”, istər “az”, istər “əy, ey, əy(ə) və s.” sözlər mənaca insana, adama aid morfemlər olub, müasir dildə də nida kimi mühafizə olunmuşdur: *-Ay hacı, bu nə xəbərdir?* (C. Məmmədquluzadə) [3, 67].

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1992.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1966
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Dərs vəsaiti. Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri. “Elm və təhsil”, Bakı, 2016.
5. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: H.Arasslı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1973.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edən: S. Əliyarov, S. Əlizadə. “Yazıçı”, Bakı, 1988.
7. Qəmbərova Q. Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri. “Savad”, Bakı, 2020.
8. Mahmud Kaşğari. Divanü luğat-it-türk. Dörd cild-də. I cild, “Ozan”, Bakı, 2006.
9. Mahmud Kaşğari. Divanü luğat-it-türk. Dörd cild-də. II cild, “Ozan”, Bakı, 2006.

10. Mahmud Kaşğari. Divanü luğat-it-türk. Dörd cild-də. III cild, "Ozan", Bakı, 2006.

11. Mahmud Kaşğari. Divanü luğat-it-türk. Dörd cild-də. IV cild, "Ozan", Bakı, 2006.

12. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990.

13. Serebrennikov B. Qadjieva N. Sravnitelno-istoričeskaya qrammatika tyurkskix yazıkov. "Maarif", Bakı, 1979.

14. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006.

Azərbaycan dilində bağlayıcı morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi

Azərbaycan dilində bağlayıcı morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqinə həsr olunmuş bu məqalədə bağlayıcılar morfem səviyyəsində ilk dəfə lingvistik araşdırmaya cəlb olunur. Tarixən Azərbaycan dilinə dair əvvəlki qrammatika kitablarında bağlayıcılar adı altında bir çox məsələlərin də buraya aid olması düşünüldü. Görünür ki, bu sahədə dəqiqləşməyə ehtiyac duyan dilçilər dildə bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər adı ilə fərqlənən terminlər müəyyən etmişlər. Əgər bağlayıcı termin kimi morfologiyada köməkçi nitq hissəsi kimi düşünülürsə, sintaksisdə bağlayıcı söz anlayışı həm də müəyyənləşdirici söz, yaxud, qarşılıqlı söz termini ilə sinonimlik təşkil edir.

Göründüyü kimi, dilçilikdə indiyə qədər bağlayıcılarla əlaqədar gedən tədqiqatlarda əsas məqsəd mövzunun əsasən qrammatika nöqteyi-nəzərincə öyrənmək olmuşdur.

Bağlayıcıların morfem kimi qəbul olunması, mövzuya tipoloji dilçilik möveyindən yanaşma, morfonoloji üsulların tətbiqi yolu ilə praforma və derivatları aşkara çıxarmaq, onların mənşəyi, etimologiyası və digər məsələlərin izahı müasir linqvistik tədqiqatların əsas məqsədi olmalıdır. Bu araşdırmada tədqiqatçının əsas işi bağlayıcıları morfem kimi qəbul etmək, morfonoloji incələnmə yolu ilə onların mənşəyi və etimologiyası məsələsində doğru elmi qənaətlərə gəlmək üçün dilin tarixi mənbələrinə baş vurmaqla Azərbaycan dilinin müasir dialekt və şivə faktlarına istinad əsasında məqsədinə nail olmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, araşdırma zamanı hətta qohum və qohum olmayan dillərin dil faktlarına əsaslanmaq müsbət nəticələrə gəlməyə hesablanmışdır.

Bu məqsədlə Azərbaycan dilində ən çox işlənən *və, ki, amma, ya, ya da, gah, gah da, ki, və, ilə(-la, -lə), həm, həm də, ya, ya da və s.* bağlayıcılar diaxronik-dialektoloji cəhətdən araşdırılır. Tədqiqatın elmi keyfiyyətini yüksəltmək mənasında yeri gəldikcə, bəhs olunan bağlayıcıların işləndiyi qədim və orta əsr yazılı dil nümunələrinə müraciət olunmuşdur. Əldə olunmuş elmi nəticələr müasir dialekt və şivə faktları ilə əsaslandırılmışdır.

Azərbaycan dilində bağlayıcıların qrammatik səciyyəviliyi sözlər və mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirməkdən ibarətdir. Bağlayıcılar həm də mətn daxilində abzasları və mikromətnlər arasında rabitəni təmin edir. Azərbaycan dili tarixinə dair qədim və orta əsr mənbələrində bağlayıcılar lüğəvi baxımdan çox zəngin olmasa

da, Azərbaycan dilinin şifahi və yazılı şəklini bağlayıcısız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Tarixi qrammatikada belə fikir var ki, türk dillərində bağlayıcılar tabeli mürək-kəb cümlələrin inkişafı ilə meydana çıxmışdır. Hətta ulu türkcədə bağlayıcıların olmadığı da iddia edilir (27, 317).

F.Zeynalov da müasir türk dillərində bağlayıcıların miqdarca azlığının səbəbini bu dillərdəki intonasiya, feili bağlama, feili sfət və s. vasitələrin bağlayıcı vəzifəsini icra edə bilməsi ilə əlaqələndirir (32, 331).

Dilçilər müasir Azərbaycan ədəbi dilində bağlayıcıların çoxluğunu yazılı ədəbi dillə əlaqələndirirlər. Məsələn, Q.Kazımov bağlayıcıların dildəki rolunu qoşmalarla müqayisə edərək yazır: “ *...bağlayıcıların rolu, fəaliyyət dairəsi qoşmalarla müqayisədə çox genişdir və bağlayıcılar dildə daha mühüm rola malikdir* (19, 351).

Dilçilikdə bağlayıcıların qrammatik rolundan yetərincə bəhs olunsa da, onların morphem kimi diaxronik-dialektoloji baxımdan araşdırılmasına çox da diqqət verilməmişdir. Bu məsələdə bağlayıcıların mənşəyi, məna növləri, semantikasası, quruluşu və digər məqamlar da nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan dilində işlənən bağlayıcılar xalis türk mənşəli və şərq mənşəli olmaqla iki yerə ayrılır. Məqsədimiz dilidəki bağlayıcıların morphem səviyyəsində araşdırılması olduğundan, ilk növbədə onların mənşəyinin müəyyən olunması vacib məsələdir. Beləliklə, bəzi bağlayıcılara diaxronik-dialektoloji cəhətdən yanaşmanın yeni elmi fikirlərin yaranması ilə yanaşı, həm də maraqlı qənaətlərə gəlməyə imkan verəcəyini düşünürük.

Bağlayıcının bir vasitə kimi sözləri, cümlələri, abzasları, mikro mətnləri və s.məna və məntiqcə, habelə, məzmun və qrammatik cəhətdən əlaqələndirmək vəzifəsi olduğundan, iki funksiya icra edir: 1. Tabesizlik əlaqəsi yaradan bağlayıcılar 2. Tabelilik əlaqəsi quran bağlayıcılar.

Türk dillərinin qrammatikası sahəsində bağlayıcılar və onların quruluşu barədə ilk tədqiqat Mirzə Kazımbəyə məxsusdur. Müəllif tərəfindən bu əsərdə bağlayıcılarla əlaqədar sistemli şəkildə araşdırma aparılması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuş və öz dövrü üçün qənaətbəxş elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bağlayıcıların tədqiq və öyrənilməsi sahəsində C.Əfəndiyev, M.Ş.Şirəliyev, Q.Q. Bağırov, C.Ə.Cəfərov, A.Aslanov, Ə.Xəlilov, Ə.Z.Abdullayev, M.Hüseynzadə, Y.Seyidov, Q.Kazımov, Z.Təhməzov və başqa dilçilərin ciddi elmi araşdırmaları vardır.

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasında H.Mirzəzadə, Ə.Şükürlü, Q.Kazımov və b. tərəfindən bağlayıcıların linqvistik təhlilinə dair tarixi-müqayisəli aspektdə bəzi tədqiqat işləri getmişdir.

Azərbaycan dilinin dialektologiyasında bağlayıcıların dialekt şivələr üzərindən öyrənilməsi işində M.Ş.Şirəliyevin xidmətləri danılmazdır. O, "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" adlı ali məktəblər üçün yazdığı dərslərsaitində bağlayıcıların dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilə nisbətdə bir o qədər inkişaf etmədiyini şivələrdə həmcins üzvlü sadə və mürəkkəb cümlələrin az işlənməsi ilə əlaqələndirirərək xeyli nümunələr verir (28, 281-282). Müəllif

bəhs olunan vəsaitdə mürəkkəb cümlə sintaksisində bağlayıcı mövzusuna toxunmuş, mürəkkəb cümlələrinin komponentlərinin intonasiyaya görə bağlanması dialekt və şivələr üçün daha səciyyəvi olmasını tez-tez vurğulamışdır (28, 307-309).

Bundan əlavə, N.R.Manafov və S.M.Behbudovun 1992-ci ildə birgə müəllif olduqları “Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri” adlı kitabda dialekt və şivələrdəki bağlayıcıların həm müxtəlif fonetik variantlara malik olmasına, həm də bəzilərinin digər bağlayıcıların funksiyasını ifadə etməsinə görə ədəbi dildən müəyyən dərəcədə fərqlənməsini qeyd etmişdir. Müəlliflərin müşahidələrinə görə, dialekt və şivələrdə elə bağlayıcılar var ki, bunlara ədəbi dildə rast gəlmək olmur (23, 33).

Azərbaycan türkologiyasında F.Zeynalov türk dillərinin müqayisəli qrammatikasına dair əsərlərində bağlayıcılar və bağlayıcı sözlərə dair mübahisəli məsələləri aydınlaşdırmış və onların spesifik cəhətlərini şərh etmişdir (32, 329-341).

Türk dilçiliyində də bağlayıcı bir nitq hissəsi kimi M.Ergin, T.Gecan, T.Banquoğlu tərəfindən ətraflı şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycan türkologiyasında gedən müasir araşdırmalarda P.Eyvazov tərəfindən köməkçi nitq hissələri ilə bərabər, bağlayıcılar mövzusu da aktual hesab olunaraq yeni aspektdən tədqiq olunmuşdur. Araşdırmaçının yekun qənaətinə görə, Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində diqqət çəkən bir məqam bağlayıcıların yaranma səbəbləri və onların mənşəyi məsələsidir (8, 92).

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, dilçilik tədqiqatlarında bağlayıcıların indiyə qədər morphem kimi qəbul edilməməsinə baxmayaraq, söz morphemlər üçün müəyyən olunmuş bütün meyarları bağlayıcılara da aid olunur. Məsələn, Q.Kazımovun bağlayıcıların təsnifi məsələsindən gəldiyimiz nəticəyə görə, bağlayıcılara lüğəvi vahid kimi yanaşması aydın görünür. Müəllifə görə, bağlayıcıları bir neçə cəhətdən təyin etmək olar: 1. *işlənmə xüsusiyyətlərinə görə* 2. *Quruluşuna görə* 3. *Mənşəyinə görə* 4. *Sintaktik vəzifəsinə görə* 5. *İşlənmə yerinə görə* (19, 352).

Göründüyü kimi, bu bölgədə bir lüğəvi vahidə, bir kök morfemə aid olan bütün leksik və qrammatik əlamətlər nəzərə alınmışdır. Deməli, bağlayıcıların mənşəyi barədə ciddi fikir söyləmək üçün aşağıdakı məsələləri də nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun hesab etmək mümkündür: 1. sadə bağlayıcıları morphem kimi qiymətləndirmək 2. bağlayıcıları lüğəvi vahid kimi hesab etmək 3. bağlayıcıları morfonoloji baxımdan öyrənmək 4. bağlayıcıları tematik məzmununa görə ayırmaq 5. bağlayıcıları semantik (çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik, antonimlik) cəhətdən öyrənmək 6. bağlayıcıları morfoloji vasitə kimi qiymətləndirmək 7. bağlayıcıların sintaktik rolunu müəyyən etmək 8. bağlayıcıların derivatoloji cəhətlərini öyrənmək 9. bağlayıcıların üslubi imkanlarını təyin etmək və s.

Bəzən bir sıra dilçilərin bağlayıcıların mənşəyi məsələsində bağlayıcılaşma prosesi ilə əlaqədar yaranması ilə bağlı fikirlərə rast gəlinir. Əslində, bağlayıcıların varvarizm kimi dilə daxil olmasına qarşı gətirilən bu fikirdə bir

həqiqət vardır. Doğrudan da, dil gəlmə, yad sözü öz mühitinə asan qəbul etmir. Onun bu mühitə uyğunlaşma prosesi çox uzun zaman tələb edir və nəticənin hansı şəkildə olması da dəqiq bilinmir. Amma, əsl həqiqət odur ki, insan təfəkküründə baş verən təkmilləşmə və inkişaf nəticəsində daha qəliz, uzun cümlələrə ehtiyac duyduğu zaman fikirləri əlaqələndirən sözlərə və intonasiyaya ehtiyac duymuşdur. Nəticədə bağlayıcı vasitələr meydana çıxmışdır. Düşünürük ki, bağlayıcı məsələsi üslubla bağlıdır. Burada həm fərdi, həm də ədəbi janrlar nəzərə alınmalıdır. Məsələn, nəzm, nəsr və dram janrında bağlayıcıların istifadə səviyyəsi fərqli nəticələr verə bilər.

Dilçilik ədəbiyyatında bağlayıcıların milli mənşəyinə görə bölgüsü belə şəkildə müəyyən olunmuşdur: 1. *Milli mənşəli bağlayıcılar: ki, və, ilə(-la,-lə), gəl ki, nə, nə də, nə də ki, istər, istərsə də, istərsə də ki, belə ki, buna görə də, ona görə ki;* 2. *Ərəb-fars mənşəli alınma bağlayıcılar: gah, gah da, habelə, həmçinin, zira, çünki, lakin, hətta və s.*

Düşünürük ki, bağlayıcıların mənşəcə müəyyən olunması sadə bir məsələ olmayıb, sözlərin morfonoloji üsulla tədqiqindən sonra müəyyən oluna bilər. Ümumiyyətlə götürdükdə, hər halda, bağlayıcıların yaranmasında dilin öz daxili imkanları əsas yoldur. Çünki, dilimizdə bəzi bağlayıcıların sinonimliyi bu qənaətə gəlməyə imkan verir. Dildə sinonimliyin yaranma səbəblərindən biri çoxvariantlılıq ola bilər: $ki = k_i^4 - k_{in}^4 - kim^4$, $yaxud, və = ilə(-la, -lə) və s.$ Burada tayfa dillərinin faktları əsas rol oynayır. Məsələn, hal-hazırda yazılı ədəbi dildə sabitləşmiş “ki” bağlayıcısı dialekt və şivələrdə həm ahəng qanununa uyğun olaraq k_i ,

ki, ku, kü variantında, həmçinin *kın, kin, kun, kün* şəklində, hətta *kinə* şəklində işlənir.

Yaxud, alınma hesab olunan *amma* bağlayıcı morfeminin şivələrdə *ama, amba, hamma, hamba, əmə, əmmə, əmbə* və s. fonetik variantları ilə bərabər, intahası, intası; indi ki, gəl ki və s. sinonim variantları vardır (23, 35).

Bundan başqa, bəzi bağlayıcı-morfemlərin omonimlik cəhətinə fikir verərkən maraqlı faktların ortaya çıxdığını görürük. Məsələn, *ki* morfeminin bağlayıcı və ya ədat olması cümlə daxilində müəyyən olunur. Eləcə də, *ilə* morfeminin bağlayıcı və ya qoşma olması kontekstdən asılıdır. Eyni fikirləri *da, də* morfemlərinin bağlayıcı və ya ədat olmasının təyini barədə də demək mümkündür.

Bəzi bağlayıcıların dilimizdə həm də şəkilçi morfemlərlə omonimlik təşkil etməsi barədə də eyni meyarları tətbiq etmək lazımdır. Məsələn, *da, də* bağlayıcı morfemi ismin yerlik hal şəkilçisi ilə, *ki* bağlayıcı morfemi isə *-k14* sifət düzəldən şəkilçi ilə omoform yaradır. –*Mən də, sən də, o da bu kişinin balalarınıq (bağlayıcı) (danışıqdan);* – *Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var (M.Füzuli);* – *Gəl ey tacir, uş Yusifi satın al, Ki, kanında qiymətsiz olur gövhər (Nəsimi) (bağlayıcı);* – *Özünən ağılısın bilir ki?! (ədat) (danışıqdan).*

“Bağlayıcı morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi və öyrənilməsi” mövzusu müasir Azərbaycan ədəbi dilinin materialları əsasında tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Araşdırma yazılı ədəbi dildə işlənən bağlayıcı morfemləri tarixi-dialektoloji istiqamətdə öyrənmək məqsədinə xidmət edir. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq bağlayıcılara mor-

fem səviyyəsində yanaşılmışdır. Məlum olduğu kimi, indiyə qədərki araşdırmalarda bağlayıcılar lüğəvi vahid kimi qəbul olunmamış, onlara qrammatik vasitə kimi yanaşılmışdır. Bu araşdırma ilə bağlayıcı morfemləri tarixi-müqayisəli metod əsasında öyrənməyə cəhd olunmuşdur. Bu məqsədlə türk mənşəli qədim yazılı abidələrimiz – Mahmud Kaşğarinin “Divani-lüğət-it türk” əsərinə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına, həmçinin Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin klassik ədəbiyyat nümunələrinin dil faktları mövcud vəziyyəti əsaslandırmağa hesablanmışdır. Bununla bərabər, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin dil nümunələri qədim faktların təsdiqində tutarlı əsaslar vermişdir.

Məqalənin yazılmasında linqvistik-təsviri metod əsas götürülmüşdür. Təsviri metod həm də təhlil metodudur. Bu məqsədlə Azərbaycan dilçilik tarixində bağlayıcıların öyrənilməsi tarixinə sistemli nəzər salınmışdır. Tarixi xronologiyaya əsaslanaraq bağlayıcıların nitq hissəsi kimi terminoloji mahiyyətinə yenidən baxılmış, müəyyən əlavələr və konkretləşdirmələr aparılmışdır.

Bundan əlavə, tədqiqatda müqayisəli və tarixi-müqayisəli metodlardan da istifadə olunmuşdur. Araşdırma prosesində mövcud bağlayıcı morfemlərin sistemli şəkildə izahı və şərh olunması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Tədqiqat zamanı bağlayıcı morfemlərin tarixi-dialektoloji funksiyası geniş şərh edilmişdir. Bu məqsədlə müqayisəli-tarixi metodun imkanlarından lazımınca bədrələnilmişdir. Türk dillərinin ortaq yazılı abidələri, eləcə də, klassik ədəbi dili Azərbaycan dili dialekt və şivələrində, habelə canlı

danışıqda özünü göstərən qədim dil faktlarını sübut etməyə imkan vermişdir. Bu məsələdə, yeri gəldikcə, morfonoloji yozumun tətbiqi bəzi etimoloji məsələlərin doğru çözümünə əhəmiyyətli şərait yaratmışdır.

Bağlayıcıların dildə üslubi-grammatik imkanlarına, onların dil tarixinə və dialektlərə aid mahiyyətinə xüsusi diqqət verilmişdir. Məqalədə bağlayıcıların morphem mahiyyətini önə çəkilməklə, onun leksik-semantik anlamı da nəzərə alınmışdır. Bu məqsədlə dilin daxili xüsusiyyətlərinin tədqiqi faktlarla nümayiş etdirilmişdir. Mövzunun konkret olaraq bağlayıcılarla əlaqəli olmasından irəli gələrək burada təsnifat və sistemləşdirmə, həmçinin qarşı-qarşıya qoyma üsulları da tətbiq olunmuşdur. Məsələn, dilçilikdə bağlayıcıların mənaca növləri təşkilat və sistemləşdirmə üsulu əsasında formalaşaraq müasir vəziyyətə gəlib çıxmışdır. Zaman-zaman bu sahədə gedən tədqiqat işləri mövzu ilə bağlı müəyyən konkret fikirlərə gəlməyə imkan verir. Sonrakı mərhələdə bəzi bağlayıcıların mənşəyi və etimologiyasını, tarixi-diaxronik mənzərəsini araşdırmaq ideyası formalaşır. Belə olduqda, tədqiqat üçün müasir ədəbi dildə olan maraqlı nümunələr seçilir. Onların tarixi və dialekt variantları aşkar edilir. Müasir ədəbi dil, dil tarixi və dialekt faktları qarşı-qarşıya qoyulur. Mətn daxilində, kontekstdə onların eyni və ya müxtəlif vahidlər olması aşkarlanır. Məsələn, bəzi ortaq sözlərin (ancaq, ki, da, də, ilə (-la, -lə) və s. bağlayıcı və ya digər nitq hissəsi olması oppozisiya üsulu ilə müəyyənləşir. Araşdırma prosesində ən çox korrealyativ qarşı-qarşıya qoyma üsulu tətbiq olun-

muşdur. Çünki bəzi bağlayıcıların etimoloji çözümündə morfonoloji yanaşmaya ehtiyac duyulmuşdur. Əksər hallarda bağlayıcı morfemlərin fonetik variantlarını göstərməyə ehtiyac duyulur. Məsələn, CV, CVC, VC(C)V, CVC(C)V, VC(C) heca modeli bağlayıcı morfemlərinin türk mənşəli olması ehtimal edilir. Göründüyü kimi, modellərdə sait-samit növbələşməsi türk dillərinin ahəng qanununa tamamilə uyğun gəlir. Bağlayıcı morfemlərin heca modelində iki samit səsin yanaşı gəlməsi həmin sözün alınma olması demək deyildir. *Amma, ancaq, çünki və s.* bağlayıcılarda məsələnin mahiyyəti morfemin iki hecalı olması ilə bağlıdır. Yəni, *am-ma, an-caq, cün-ki və s.*

Azərbaycan dilində bağlayıcıların səciyyəvi lüğət fondu olmasına baxmayaraq, həm də digər nitq hissələrinə aid olunan ortaqlar leksikonu da müşahidə olunur. Məsələn, *ilə (-la, -lə)* işlənmə məqamında daşdığı mənadan asılı olaraq qoşma, və ya bağlayıcı ola bilər: - *İnsanı yaşadan arzu ilə ümid* (bağlayıcı); - *İnsan arzu ilə, ümid ilə yaşayır* (qoşma). Göründüyü kimi, tabesizlik bağlayıcılarından yalnız biri – *ilə(-la, -lə)* sözlər, yaxud həmcins üzvlər arasında *və* bağlayıcısının dubleti kimi çıxış edir. *Və* daha çox yazılı ədəbi dil üçün xarakterik olduğundan, şifahi nitq və məişət üslubuna uyğun hesab olunmur. Üslubi məqamdan asılı olaraq, məzmunu saxlamaqla cümləni (*İnsanı yaşadan həm arzu, həm ümid*.) şəklində ifadə etmək mümkündür.

Dilçilikdə, xüsusən, tarixi qrammatikada fars dilindən gələn bu bağlayıcının *həm-həm* şəklində həmcins üzvlü cümlələrdə işləndiyi və *həmçinin* mənasına uyğun gələrək üzvlər arasında ardıcılıq yaratdığı, bəzən ekspressiv xü-

susıyyət daşıyaraq ifadəyə qüvvət verdiyi qeyd olunur (25, 226).

Düşünürük ki, *həm* bağlayıcı morfemində olan semantik məna səciyyəviliyi sonralar bu bağlayıcı əsasında yeni formaların yaranmasına səbəb olmuşdur: həm də, həm də ki, həmçinin, və həm də, və həm də ki və s. Beləliklə, yeni formalar məzmunca *həm* sözünün sinonimi kimi qəbul edilir. Deməli, düşünmək olar ki, əgər Azərbaycan dilində eyni məzmunlu bağlayıcı var idisə, başqa dildən köməkçi söz almağa lüzum olmalı deyildi. Türk dillərinə dair qədim lüğətlərdə mövzuya dair araşdırmadan məlum olur ki, morfemin bu fonetik şəklinə qədim abidələrdə təsadüf olunmamışdır. Burada *h* səsini daha sonrakı dövrlərdə səs artımı kimi düşünmək mümkündür. Beləliklə, M.Kaşğari-nin lüğətində mövcud olan *ep* morfeminin mənası mübaliğə və təkid ədatı kimi göstərilisə də, əslində daha soralar *hep – həp- həb- hem- həm* şəklinə düşmüşdür: - *Ep edhgü nənq = Ep eyi, gerçəkdən yaxşı şey* (14, 109).

Qeyd etmək vacibdir ki, əsl həqiqətdə də, *həm* morfem olaraq təkə bağlayıcı morfem deyil, eyni zamanda sadalama, iştirak və ardıcılıq prosesində qüvvətləndirici ədat məzmununda çıxış edir: -*Həm iş, həm vəzifə, həm məişət qayğılarının çoxluğu insanları bir-birindən uzaqlaşdırır.*

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan dilində varvarizm kimi qəbul olunan *bahəm!* nitq etiketinin tərkibində daha vacib faktın qaldığı müşahidə olunur. Bu frazemdə *ba=həm* şəklində təzahür edir. Dilimizdə *ba-bə* vasitəsinin *və* anlamın-

da mövcud olmasını sübut etməyə ehtiyac yoxdur: *dalba-dal, üzbəüz və s.*

Bundan əlavə, *görə, ötrü, üçün və s.* kimi ortaq sözlərin konkret müəyyənləşmiş məqamı vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin qədim nümunələrində bağlayıcıların istifadəsi daha az müşahidə olunur.

Amma ərəbcədən dilimizə keçmiş “əmma” ziddiyyət-qarşılaşdırma anamlı tabesizlik bağlayıcısıdır. Azərbaycan ədəbi dilinə ərəbcədən keçmiş sözlərlə bərabər, dildə özləşməyə tez məruz qalmışdır. Hətta substantivləşərək müxtəlif sabit birləşmələrin tərkibində işlənmişdir: *amma çıxartmaq, amması çıxmaq, amması var, ammasız və s.*

H.Mirzəzadə bu sözün “əmma-fi” şəklində mürəkkəb bağlayıcı kimi işləndiyini qeyd edərək, onun həmin tərkibin birinci hissəsi “əmma”nın cümlənin əvvəlində nəzərə çarpdırılacaq sözdən əvvəl gətirildiyindən bəhs edir (25, 216.).

Qeyd etmək lazımdır ki, “Qurani-Kərim” in dilində də bu bağlayıcının intensiv işləkliyi müşahidə olunur: - *Va”əmməsmən cə”əkə yəs”aa* (22).

“*Amma*” “Kitabi-Dədə Qorqud”-un dilində də H.Mirzəzadənin də qeyd etdiyi kimi, müasir yazılı ədəbi dildəkindən fərqli imlada təzahür edir: - *Salur Qazan nə atın ögdi, nə də kəndin ögdi. Əmma bağlərin hüinərin söylədi; -Ariq olsa, qu-lağın dələrdi, avda bəllü olsun deyü. Əmma semüz olsa, boğaz-lardı* (20, 104).

Nümunələrdən də göründüyü kimi, “*amma*” tarixən “*və*” bağlayıcısı ilə bərabər işlənmiş və əsasən cümlə komponentləri arasında bağlılıq yaratmışdır. Bu bağlayıcıya

ədəbi dildə olduğu kimi, canlı danışığda və şivələrdə də *amma/amba, ama/əmə, əmbə/əma* və s. variantlarda rast gəlinir. Q.Kazımov “*amma*” bağlayıcısını tək işlənən, təkrarlanan bağlayıcılar sırasında qeyd edir (19, 352).

“*Amma*” bağlayıcı cümlənin komponentlərini əlaqələndirir. Daha doğrusu, qarşılıqlı-güzəşt əlaqəli tabesiz mü-rəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamağa xidmət edir. Müşahidələr göstərir ki, “*amma*” bağlayıcısının sinonimi kimi işlənən “*ancaq*”ın istifadə intensivliyi daha çoxdur. Eyni mənəli “*lakin*” bağlayıcısına gəldikdə isə, şifahi nitqdə ümumiyyətlə istifadə edilmir. Düşünürük ki, “*ancaq*” sözündə bağlayıcı məzmunundansa, ədat semantikasıda daha üstündür. Əslində, yazının əvvəlində dastandan verdiyimiz nümunədə də “*amma*” sözünün bağlayıcı məzmunundan çox, ərəbcədə olduğu kimi, nəzərə çarpdırılan sözün əvvəlində işlənməsi məsələsinə diqqət vermək olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil tarixinə dair bədii nümunələrdə eyni mənada işlənən “*fəqət, və lakin, leyk, vəli*” bağlayıcıları artıq arxaıqlaşmışdır. Maraqlıdır ki, şivələrdə və canlı danışığda “*amma*” qarşılaşdırma mənasında işlənən bağlayıcıya nisbətən “*inta:sı/intahası*” bağlayıcısının işlənmə tezliyi daha üstündür: - *Söz verdün, inta:sımələl eləmədün* (danışığdan) (Neftçala); - *Çox söybat bi:rəm, inta:sı indi yadıma tüşmür* (6, 167).

Güman edirik ki, “*intahası*” bağlayıcısının etimologiyası onun türk mənşəli olmasını ortaya çıxaracaqdır. Sözün morfonoloji aspektdən öyrənilməsi də bunu sübut edir:

in=ən; taha=daha+sı (mənsubiyyət şəkilçisi). Xüsusilə, bədii dildə işlənən “*intəhasız*” sifətindəki “*sərhədsiz, ucsuz-bucaqsız və s.*” kimi mənalarından başqa, “*intəhasız gözəllik*” birləşməsindəki “*qənirsiz, əmmasız, bənzərsiz və s.*” anlayışları da məlumdur.

Ya, ya da bölüşdürmə əlaqəli tabesizlik bağlayıcısı “*ya, ya da ki, və ya, və yaki*” variantlarında işlənir. Bağlayıcının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlaması müşahidə olunur: *-Ya varam, ya varmayam. Ya gələm, ya gəlməyəm; -Ya qara buğranın köksi altında qalam!Və ya buğranın buynuzunda ilişəm* (20); *- Əcəb qəddinmi şol, ya sərvibustan* (12).

“*Ya, ya da*” bağlayıcısının tarixən sinonimi kimi qəbul olunmuş “*gərək-gərək*” bağlayıcısının müasir ədəbi dildəki qarşılığı kimi “*istər-istər*” bağlayıcısını da qəbul etmək olar. Şivələrdən gələn faktlara əsaslanaraq demək olar ki, “*ya, ya da*” tarixən çoxmənalı köməkçi morfem olmuşdur. “*Ya, ya da*” Azərbaycan dilinin şimal-qərb və şimal-şərq qrupu dialekt və şivələrində “*nə, nə də*” inkar bağlayıcısını və əksini əvəz edir: *-Ya oxumur, ya yazmır* (3,175).

“*Ya*” morfeminin bəzən həmcins üzvlər arasında inkar məzmunu bildirməsinə canlı danışqda və şivələrdə rast gəlmək mümkündür: *- Ya oxudu, ya oxumadı, kimə nə zərərli olacaq?(danışqdan).*

Gah, gah da bölüşdürmə əlaqəli tabesizlik bağlayıcısı fars mənşəlidir. Əsasən, yazılı ədəbi dilə və oradan da canlı şifahi nitqə keçərək fəal istifadə olunur. Canlı nitqdə və şivələrdə həm də “*gəh, gəh də*” variantında istifadə

olunur. Ədəbi dilə dair nümunələrdə bu bağlayıcının “*gah, gahi, gəh, gəhi*” variantlarına da rast gəlinir: - *Gah dö-nər ay bədr olur, gah özünü hilal eylər* (12).

M. Məmmədli şivələrdə “*ya, nə*” bağlayıcılarının ədəbi dildəki mənasından əlavə, bir-birinin funksiyasını yerinə yetirməsindən bəhs edərək nümunə verir: - *Nə isdərğedər, nə isdər qalar* (Quba); - *Ya ləzgi döğü, ya burdan döğü* (Dərbənd) (24, 245.).

Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrində də inkar bağlayıcısı yerində işlənən “*ya*” bağlayıcısının işlənməsinə daha çox rast gəlinişi müşahidə olunur (5).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “*gah, gah da*” bağlayıcısının “*ara, ara bir, birdən və s.*” kimi sinonimlərinə də rast gəlinir. Məsələn, Qarabağ dialektinin əksər şivələrində bu hal daha çox müşahidə olunur: - *Su ara gəlir, ara gəlmir*; - *Gəh de:rsən.yaxşıdı, gəh de:rsən. pisdi*; - *Çörəx’ bu dükəna birdən gəlir, birdən gəlmir* (danışıqdan).

Ki bağlayıcısı həm yazılı dildə, həm şifahi nitqdə çox işlənir. Q. Kazımov “*Ki*” bağlayıcısının kök morfemini *kim* nostratik mənalı sözlə əlaqələndirir. O yazır: “*Bu bağlayıcı “kim” bağlayıcısından son səsin düşməsi ilə yaranmışdır. Keçən min il ərzində tədricən həmin bağlayıcısını üstələmiş və müasir dilimizdə sabitləşərək “kim” bağlayıcısını tam sıxışdırmışdır*” (18, 19).

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin müasir şivələrində, xüsusilə, Qərb qrupu dialekt və şivələrində aparıcı əlamət kimi götürülə bilən *kın, kin, kun, kün* şəklində müşahi-

də olunan bağlayıcılar müasir ədəbi dildəki “ki” bağlayıcısının variantları hesab olunur.

Ki bağlayıcı morfeminin mənşəyi barədə əvvəllərdə də dilçilikdə müxtəlif fikirlər olmuşdur. H.Mirzəzadəyə görə, fars dili ilə bəzi türk dilləri arasında olan bu yaxınlıq bir neçə türkoloqu belə bir yanlış nəticəyə gətirib çıxarmışdır ki, türk dillərindəki “ki” bağlayıcısı fars-iran dilindən keçmişdir (25, 231).

Müasir canlı şifahi nitq və yazılı ədəbi dildə “ki” bağlayıcısının intensiv istifadəsi belə bir fikrə gəlməyə imkan verir ki, “ki” aydınlaşdırıcı ədat morfem kimi türk dillərinin tarixində çox qədimdir. Onun bağlayıcı funksiyası dilin sonrakı inkişafının nəticəsidir. Dildə “ki” morfeminin omonimi kimi gördüyümüz “ki” şəkilçi morfeminin əlamət, yer, zaman, mənsubiyyət, sahiblik, aidyyət və s. anlamları da vardır: Düşünürük ki, tarixən mövcud olmuş bu cəhət M.Kaşqarının “Divan”ında da qeydə alınmışdır: *onqdüinki yalığ, kidinki yalığ* (yəhərin ön və arxa qaş mənasında –Q.Q). (16, 21).

M. Kaşqarının lüğətində verilmiş və iki imlada yazılmış “kid” və “kidh” sözləri “ki” bağlayıcısının etimologiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verir. “Divan”da “kid - arxa, son, sonra” mənasını bildirən nümunələrə baxaq: - *Ər kidhin kaldı (Adam geri qaldı, arxada qaldı)* (15, 51); - *İş kidhinqə baxınğıl (işin sonuna bax və düşün)* (15, 164); - *Ol anı kidin odhğardı (O onu xeyli düşündükdən sonra, bir az keçdikdən sonra, bir az keçdikdən sonra anladı)* (14, 265).

Verilmiş nümunələrdəki cümlədə “kidh” (kiy) morfemindən sonrakı *-in* əvvəldə də bəhs etdiyimiz yer zərfi

düzəldən, ikinci cümlədə *i=nqə* mənsubiyyət və yönlük hal, üçüncü cümlədə isə zaman zərfi düzəldən şəkilçidir. Deməli, dilin tarixi faktları – *ki* morfeminin “sonra, axır, geri” mənalarında zərf anlamı verməsini ortaya çıxarır. Müasir ədəbi dildə və dialekt- şivələrin dil faktlarını içəri-sində **ki(ke)** kök morfemli zaman mənalı **keş** – *səhər vaxtı, saat 8-10 arası (Salyan)*; – *Mən onu keşdən günortayacan gözdədim* (4,245); **ge(ge)j** – *qeyri-müəyyən vaxt(ədəbi dildə)*; **ge(ge)j(dən)** (*Gəncə, Qazax, Şəki, Şəmkir, Tovuz*) – *səhər tezdən*. – *Laf gejdən size:ləjəm(Tovuz)*; – *Gejdən hamı işə:dir(Şəki)* (4,175); **-ke(ş)/kaş +gə/kə** = *kaş ki*; – *gecikmiş etiraf bildirən söz. Keşgə/kaş adatları*. – *Asdan əmi keşgə ölmüyeydi (Cəlilabad)*; – *Keşgə onu aleydım(Cəbrayıl)*(4,245); **ge(ş)sin** – *gec*. – *Olar kətdə geşsin olullar (Naxçıvan)* (4,176).

Düşünürük ki, “Divan”dan gətirdiyimiz nümunənin semantikasında “*ki(y)*” sözünün müasir anlamı, yəni “**gec**” mənası daha aydın hiss olunur: – *O anı kidin odhğardı*(*O onu xeyli düşündükdən sonra, bir az keçdikdən sonra anladı*) (14, 265).

Bu qədim morfemin semantik bənzəri kimi canlı danışqda və şivələrdə işlənən “*ke(y)*” sözünün kökü “*gec başa düşən, gec anlayan*” deməkdir. Deməli, hazırda “*keyin/kiyin*” zərfinin kökü substantivləşərək istifadə olunur. Onda düşünmək olar ki, “*key*” sözünün yumoristik mahiyyəti qədim mənanı özündə yaşadır. *Key* adamın başa salınması üçün izaha ehtiyac duyulduğu kimi, “*ki*” bağlayıcısının da işlənməsindən aydınlaşdırmaya ehtiyac olduğu başa düşülür. “*Key*” sözünün müasir “*kı, ki, ku, kü; kın, kin, kun,*

kün” variantlarının olmasına gəlincə deməliyik ki, bağlayıcının örtülü-açıq və örtülü-qapalı tipləri bəzi dialekt və şivələri üçün xarakterikdir. Bu hal, əsasən, qərb, cənub və qismən keçid şivələrdə müşahidə olunub, bağlayıcıdan əvvəl gələn sözün son hecasının ahəngindən asılı olaraq dəyişir.

Dialekt və şivələrdə bəzən sual cümlələrində *ki* bağlayıcısı *ya* morfemi ilə eyni tərkibdə işlənərək, sual intonasiasına əlavə çalar qatır. M.Şirəliyev də Bakı dialektində “*ki*” bağlayıcısından sonra “*ya*” bağlayıcısının da gəldiyini qeyd edərək nümunə verir: - *Sən bilmirsən ki ya, mən öydən bayra çıxmıram?* (29,131). Yeri gəlmişkən, eyni hal Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində də müşahidə olunur: -*Bə demirsən ki ya: sə: bına go:ra söz gələr?* Neftçala)(danışıqdan).

Maraqlıdır ki, Dərbənd dialektində “*ki*” bağlayıcısının hətta “*gü, qu*” variantları qeydə alınmışdır (2, 223).

“*Ki*” bəzi şivələrdə və canlı danışıqda həm də sual, həm də qüvvətləndirici ədat məzmunu daşıyır: -*Dillənir ki?*; -*Ağzın açıf bir kəlmə kəsir ki?* (10, 234); - *Bilmirdin ki?*; -*Oxuyur ki?*; - *O da bizin tərəfdəndi ki?* (danışıqdan) (Neftçala).

“*Ki*” morfemi bəzi mürəkkəb-tərkibi bağlayıcıların və bağlayıcı sözlərin yaranmasında iştirak edir: *gəl ki, ona görə ki, çünki, onda ki, hərçənd ki və s.*

-**y(-in)** morfeminə gəlincə qeyd etməlik ki, zərf düzəldən qədim leksik şəkilçi kimi tarixi qrammatikaya dair ki-tablarda əks olunmuşdur. *Yaxın, bütün, uzun, yazın, güzün,*

qamum, dünin, güjin, üstün, korun və s. müxtəlif mənalı düzəltmə zərflər buna nümunədir (25, 185-186).

Və bağlayıcısı birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamağa xidmət etməklə bərabər, həm də həmcins üzvlər arasında tabesizlik əlaqəsi yaradır. Əsasən yazılı dil üçün səciyyəvi olan “və” yə sifahi danışqda rast gəlmək mümkün deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, canlı şifahi nitqdə tabesiz mürəkkəb cümlələrdə “və” nin daşdığı vəzifəni intonasiya yerinə yetirməyə qadirdir. “Və” bağlayıcısının həmcins üzvlər arasındakı funksiya “ilə (-la, -lə) /-nan, -nən ” vasitəsilə yerinə yetirilir: - *Alnan yaşıl – xoş yaraşır* (folklor).

Q. Kazımov “və” bağlayıcısının cümlədə qapalı sıra yaratdığını, yəni, bu bağlayıcıdan sonra komponentin bir dəfə işləmə bilməsini qeyd edir (19, 358). Bəli, bu hal müasir Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik normasıdır. Lakin dilimizin tarixinə dair bədii nümunələrdə “və”nin fərqli məqamda istifadəsinin şahidi oluruq. Belə ki, həmcins üzvlər arasında “və” bağlayıcısı təkrarlanaraq işlənir: - *Atalar aytmış:-Həq tələməsəlmanların qürbətdə xəstəliqdan və yigitlikdə ölümdən və pirlikdə yoxsulluqdan saqlasun!* (26, 18.).

T.Hacıyev “Molla Nəsrəddinin dili və üslubu” əsərində “və” ilə başlayan cümlə tipləri barəsində yazır: “ *Adi danışq üçün süni görünə bilən bu bağlayıcı satirik obrazların nitqində təbiiləşir və onların xasiyyətinə uyğun komik ifadə içərisində yararlı görünür. Doğrudur, bəzən bizə elə görünür ki, “və” sadəcə, nitqin sintaktik vahidlərinin komponentlərini bağlayır, yəni sadəcə qrammatik-kommunikativ vəzifə daşıyır və xü-*

susi üslubi-emosional rəngə malik deyildir. Ancaq diqqətli baxışla “və” nin üslubi siması dərhal aydınlaşır”. (11, 116).

Şifahi canlı danışığda həmcins üzvlər arasında işlənən **“və”** **“-nan-nən”** lə əvəz olunur. Bəzi dialekt və şivələrdə isə bu məqamda **və = ilə/-dan²**: – *Leylidən Məcnunkimin həqq bizi qavuşdursun* (13, 244).

M.Məmmədli bu xüsusiyyətin danışığ dilinə xas olmasını və ara-sıra yazılı abidələrin dilinə də keçdiyini qeyd edərək birgəlik bildirərkən çıxışlıq halın qrammatik əlamətini **“ilə”** qoşmasının əvəzləyicisi kimi dəyərləndirir (24, 130).

Demək olar ki, əksər canlı danışığda istifadə olunan bu morfem variantı qoşulduğu sözün fonetik təsirinə məruz qalır. Şivələrdə **“ilə”** bağlayıcı morfemin sinonimi kimi işlənən **-la, -lə, -nan, -nən, -i:nən, -ynan, -yinən** variantları daha xarakterikdir. Düşünürük ki, **“ilə”** morfeminin **“və”** funksiyasını icra etməsinin müəyyən səbəbi vardır. Bu baxımdan **i-lə** morfemlərinin müstəqil olaraq dildə mövcud olmalarını müşahidə etmək mümkündür. Məlumdur ki, **“i”** morfem kimi rus dilində **“və”** morfemini əvəz edir. **“i”** morfemi fars dilində də işlənərək **“və”** birləşdirmə anlayışı bildirir. Q.Kazımov **“və”** bağlayıcısının tarixi mənşəyi barədə bəhs edərkən qeyd edir: *“Bu bağlayıcını ərəb mənşəli hesab edirlər. Əslində isə, bu bağlayıcı Azərbaycan dilində VII əsrdən çox-çox əvvəllər işlənən bir bağlayıcı olmuşdur. Bu bağlayıcı tarixən “ü” bağlayıcısı ilə bir mənşədən olub(rus dilindəki “i” bağlayıcısı ilə eyniköklüdür), saitlə bitən sözlərdə “vü” şəklində yazılmışdır: “Vərqa və Gülşa”, “Danəvü-Dam”, “Zənbürü Əsəl” misralarından göründüyü kimi, “vü”*

tədricən “və” bağlayıcısı ilə paralel işlənmişdir və onun açıq variantıdır. (19, 355).

Qeyd etmək lazımdır ki, “və” bağlayıcı morfeminin dünya dillərindəki variantları bu fikirləri təsdiq edir. Bütün deyilən fikirləri ümumiləşdirərək **“və”** bağlayıcısının tarixi funksiyasını aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar: Həmcins üzvlər arasında əlaqəni təmin edir; Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında qrammatik-semantik bağlılıq yaradır; Zərf düzəldir; Abzaslararası məntiqi əlaqəni qoruyur və s.

M.Adilov yazır: *“ba, bə” ünsürləri vasitəsilə əsasən isimlər təkrar olunub zərf əmələ gəlir: Məsələn: - ağızbaağız, nəsilbənasil, yanbayan, kəndbəkənd, üzbəüz, şəhərbəşəhər, evbəev və s. (1, 98).*

Güman edirik ki, *ba/bə* ünsürünün və *“və”* bağlayıcısının vəzifələri onları eyni məqsədlə birləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, canlı danışqda və bəzi şivələrdə *“ba”* morfemli *“balasınnan”* səbəb bağlayıcısı işlənir. Bağlayıcının etimologiyası *ba+la+sı+(n)+dan*, yaxud müasir anlamda *və+ilə+si+(n)+dən* incələnməsindən tam aydınlaşır. Semantikasında *“bağlamaq”* anlamı olan *“bağ”*, eləcə də, *“bənd”* sözləri fikrimizi əsaslandırır. Düşünürük ki, *“və”* türk mənşəli ən qədim kök morfem kimi *“bumeranq”* sözlərdəndir.

T.Hacıyev *“və”* bağlayıcısı barədə yazır: *“Maraqlı cəhətdir ki, “və” bağlayıcısı ayrıca şəkildə Cəbrayıl şivəsində işlənmir, lakin “əgər” bağlayıcısı ilə birləşmiş şəkildə geniş miqyasda özünü göstərir: - Gəldi, gəti, vər, vəm (və əgər –Q.Q.) gəlmədi, çıx gəbəriyə (10, 26).*

Vaxtilə, Cəbrayıl rayon şivəsində *və+əgər/əgər* kimi işlənmiş bu bağlayıcıdan əlavə, başqa şivələrdə də digər birləşmələrin olmasını düşünmək mümkündür. Məsələn, çox yaşlı insanların dilindəki *“vəha:lun/vəha:lon ki”* (halbuki mənasında) bağlayıcısında anoloji vəziyyət ortaya çıxır: - *Qo:şi gəlib mə:m dilinnən sənnən pıl issiyib, vəha:lun ki, mə:m heçxəbərim olmuyıb* (danışıqdan) (Neftçala).

Müasir yazılı ədəbi dildə işlənən *“və sair”, “və ilaxır”* kimi sözlərdə də qeyd edilən faktlar mühafizə olunmuşdur. Ehtimal edirik ki, ədəbi dildə və canlı danışıqda rast gəlinən *“bəyəm/bəgəm”* sual ədatında da (*bə/və+əgər/əgəm*) *“və/bə”* bağlayıcısı vardır. Dildə *“və”* bağlayıcısının müasir şəkli formalaşmayana qədər *ba/bə -ma/mə* ilə düzələn *mə+əgər +məgər* sual ədatı da mövcud olmuşdur. Həmçinin müasir danışıq dili üçün səciyyəvi olan *“əgər”* bağlayıcısının sual ədatı kimi istifadəsi mümkün olmuşdur. Bu hal hələ Nəsimi dövründə də fəal olduğundandır ki, şair bir qəzəlinə *“əgər-məgər”* birləşməsini nagümanlıq mənasında istifadə etmişdir: - *Sidqü səfavü zövqilən həqqə ulaş və vasil ol, Zənnü-gümanə möhtəmil olma əgər-məgər kimi* (12).

Bağlayıcıların diaxronik-dialektoloji tədqiqi göstərir ki, bu gün müasir ədəbi dildə intensiv işlənən *ki, və, həm, ya, amma, ilə* və s. bağlayıcıları morfem kimi qəbul etmək vacibdir. Bu həmin morfemlərə lingvistik cəhətdən yanaşmaya imkan verir. Biz bununla bağlayıcı morfemlərin real dialekt faktlarından istifadə etməklə tarixi-lingvistik məhiyyətini aşkara çıxarmış oluruq. Nəticədə müasir ədəbi dildə alınma kimi qəbul olunan bəzi bağlayıcıların mənşəcə milli olması sübut olunur. Azərbaycan dilinin material-

ları əsasında “Dilçilikdə bağlayıcı morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi və öyrənilməsi” mövzusunda aparılan araşdırmadan aşağıdakı nəticələr alındı:

- Azərbaycan dilçiliyində bu mövzu yazılı ədəbi dil-dəki bağlayıcı və bağlayıcı sözlər əsasında ilk dəfə morfein səviyyəsində diaxronik-dialektoloji aspektdə araşdırmaya cəlb olunur.

- Azərbaycan dilinin materialları əsasında bağlayıcıların müqayisəli-dialektoloji tədqiqi və öyrənilməsinə hələ XIX əsrdə Mirzə Kazımbəy tərəfindən cəhd olunmuşdur.

- 1947-ci ildə C.Əfəndiyev “Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər” toplusunda ilk dəfə olaraq bağlayıcılardan bəhs etmiş və onu quruluşuna və mənə qruplarına ayırmışdır.

- 1959-ci ildə M.Şirəliyev “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında tabeli mürəkkəb cümlələrdən bəhs edərkən bağlayıcı sözlərdən bəhs etmişdir.

- Keçən əsrin 50-ci illərində H.Mirzəzadənin tarixi qrammatikaya dair yazdığı dərslikdən sonra Ə. Şükürlovun 1981-ci ilə çapdan çıxan “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi qrammatikası” (zərf və köməkçi nitq hissələri) adlı dərs vəsaiti bağlayıcılar mövzusun ali məktəblərdə öyrənilməsi işində sonuncu kitab kimi dəyərlidir.

- Mövcud araşdırmada bağlayıcı mövzusunə yeni aspektdən yanaşılmış və onların yaranma səbəbləri və mənşəyi məsələsini araşdırmağa cəhd olunmuşdur.

- Araşdırma zamanı bağlayıcılar ilk dəfə olaraq morfein kimi təqdim olunmuşdur.

- Bəzi bağlayıcı morfemlərin tarixi, mofonoloji, etimoloji, dialektoloji tədqiqi aparılmışdır.

- Araşdırmada tədqiqatın metod və üsulları şərh olunmuşdur.

- Tədqiqat üçün seçilmiş bəzi bağlayıcı morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə öyrənilməsi aşkar edir ki, Azərbaycan dilindəki *ki, və, gəl ki, istər, istərsə* və s. bağlayıcılar türk mənşəlidir.

- Araşdırma zamanı *ya, ya da, amma, ancaq və* s. alınma bağlayıcıların dialekt qarşılığının olması onu aşkar edir ki, bağlayıcılar dilin qədim qatlarında da mövcud olmuş morfemlərdir.

- Dilçilikdə lüğəvi mənası olmayan sözlər kimi dəyərləndirilən bağlayıcı morfemlərin ədəbi dildə və şivələrdə sözyaratma imkanları ortaya çıxmışdır.

- Eyni və ya yaxın məna bildirməsi bağlayıcıların tarixən tayfa dilləri səviyyəsində də mövcud olmasını göstərir.

- Bağlayıcıların omonimlik xüsusiyyəti onları üslubi imkanlarını da aşkar edir.

- Qeyd olunan bağlayıcı morfemlərin qədim türk tayfa dillərində mövcudluğu, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində derivatlarının qorunub saxlanması onların xalis türk mənşəli olmasını bir daha təsdiq edir.

Beləliklə, Azərbaycan dili materialları əsasında dilçilikdə bağlayıcı morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi və öyrənilməsi probleminin yekunu olaraq aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirilir:

- Azərbaycan dilçiliyində bağlayıcıların lüğəvi mənasının olmaması barədə söylənilmiş fikirlərə yeni baxış bucağı yaranır.
- Azərbaycan dilində bağlayıcılara diaxronik-dialektoloji aspektdən yanaşıllaraq onların morfem səciyyəsi aşkara çıxarılır
- Bağlayıcı termininin daha çox dilin yazılı forması ilə, üslubla, tərzlə bağlı olması əsaslandırılır və dilçilikdə terminin mahiyyətinə yeni yanaşma meydana qoyulur
- Dilçilikdə nitq hissələrinin yeni bölgüsü üzərində danışarkən üslubi-qrammatik faktoru da diqqətdə saxlamağın vacibliyi ortaya çıxır
- Dilçilikdə əvvəlki qrammatika kitablarında və müasir dərsliklərdə bağlayıcıların mövqeyi məsələsindəki real mənzərə şərh olunur
- Dilçiliyin müxtəlif sahələrində - müasir ədəbi dil, tarixi qrammatika və dialektologiyada bağlayıcıların öyrənilməsinə sistemli baxış və təhlil aparılır
- Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki bəzi bağlayıcı morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektləri araşdırılır
- Tədqiqatın aparılmasında tətbiq olunan elmi metod və üsullar müfəssəl şərh olunur
- Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qarşılığı olan bağlayıcı morfemlərin qədim variantları aşkar olunaraq, onların türk mənəli olması dialekt və şivə faktları əsasında təsdiq olunur
- Bağlayıcıların morfem kimi qəbul olunması onların həm də lüğəvi vahid olmasını təsdiq edir. Dialekt və şivə-

lərdə həmin morfemlər əsasında yaranmış müxtəlif sözlərin olması bu fikri əsaslandırır

- Azərbaycan ədəbi dilindəki bağlayıcı morfemlər və digər türk dillərindəki variantları onların qədim türk tayfa dillərində də mövcudluğunu və mənşəyini aşkar edir

- Bağlayıcı morfemlərə diaxronik-dialektoloji yanaşma onların etimoloji izahına və mənşəyi məsələsinə imkan verir

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov. M. Əsərləri. I c. "Elm və təhsil", Bakı, 2010.
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. "Elm", Bakı, 2009.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. "Elm", Bakı, 1990.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. "Şərq-Qərb", Bakı, 2007.
5. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. Bakı, "Elm və təhsil", 2022
6. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. "Elm və təhsil", Bakı, 2017.
7. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. "Maarif", Bakı, 1988.
8. Eyvazov P. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində köməkçi nitq hissələri. Türkoloji araşdırmalar-1. "Elm və Təhsil", Bakı, 2015. s. 92-112).
9. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 1992.
10. Hacıyev T. Çəbrayıl şivəsi. Seçilmiş əsərləri. III c. "Elm", Bakı, 2018.

11. Hacıyev T. "Molla Nəsrəddin" in dili və üslubu. "Yazıçı". Bakı, 1983.
12. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: H.Araslı. Azərnəşr, Bakı, 1973.
13. İraq-Türkman ləhcəsi. "Elm", Bakı, 2004.
14. Kaşğari Mahmud. "Divanü-lügət-it Türk". 4 cildə. I cild, "Ozan", Bakı, 2006
15. Kaşğari Mahmud. "Divanü-lügət-it Türk". 4 cildə. II cild, "Ozan", Bakı, 2006.
16. Kaşğari Mahmud. "Divanü-lügət-it Türk". 4 cildə. III cild, "Ozan", Bakı, 2006
17. Kaşğari Mahmud. "Divanü-lügət-it Türk". 4 cildə. IV cild, "Ozan", Bakı, 2006
18. Kazımov Q. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. "Elm və təhsil", Bakı, 2010.
19. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. "Elm və təhsil", Bakı, 2010.
20. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edən. F.Zeynalov. S.Əlizadə. "Yazıçı", Bakı, 1988.
21. Qəmbərova Q. Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri. "Savad", Bakı, 2020.
22. Qurani-Kərim. "Çıraq", Bakı, 2009.
23. Manafov N.Behbudov S. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri. Azərbaycan Elmlər Akademiyası. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 1992.
24. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. "Zər-dabi Nəşr.", Bakı, 2019.

25. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Dərslik. Azərbaycan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1990.

26. Oğuznamə. Tərtib edən: S.Əlizadə. "Yazıçı", Bakı, 1987.

27. Serebrennikov B. Hacıyeva N. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, "Səda", 2002.

28. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. "Şərq-Qərb", Bakı, 2008.

29. Şirəliyev M. Bakı dialekti. II çapı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1957.

30. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (Zərf, köməkçi nitq hissələri). Dərs vəsaiti. API-nin nəşri, Bakı, 1981.

31. Təhməzov Z. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi. "AFPoliqrAF", Bakı, 2017.

32. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya). "MBM" nəşriyyatı, Bakı, 2008.

Azərbaycan dilində ədat morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi

Azərbaycan dilçilik elmində ədatların tədqiqi işinə hələ XIX əsrdən başlanmış və müasir dövrə qədər də davam etməkdədir. Azərbaycan dilində ədatlar morfemlər olaraq həm kök, həm də şəkilçi morfemlər şəklində təzahür edir. Ədat morfemlərin Azərbaycan dilinin tarixi və dialektləri üzərindən araşdırılmasına cəlb etdiyimiz bir və iki hecalı ədatlar dildə intensiv fəallığa malik olması ilə seçilir. Ədatların Azərbaycan dilində məna çalarları da çox zəngindir: işarə, sual, əmr, təsdiq, inkar, dəqiqləşdirici, məhdudlaşdırıcı, qüvvətləndirici və s. Ədatlara dair aparılan tədqiqatlarda onların məna növləri fərqli şəkildə özünü göstərir. Bunun bir səbəbi ədat morfemlərin əlaqədə olduğu söz, söz birləşmələri və cümlələrdəki yeri və məzmunundan asılıdırsa, digər səbəbi dilçilərin məsələyə subyektiv mövqeyi ilə izah oluna bilər. Araşdırmaya cəlb etdiyimiz *ən, bəli, -mır⁴, hə, yox, deyil, ha/hə, da/də və s.* ədat morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi onların ən qədim türk mənşəli morfemlər olmasını aşkara çıxarır. Qeyd olunan morfemlərin qədim türk tayfa dillərində və müasir türk dillərində mövcudluğu, eyni zamanda Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qorunub saxlanması onların xalis türk mənşəli olmasını bir daha sübut edir.

Azərbaycan dilçiliyində ərəb mənşəli ədat sözünün lüğəvi mənası **alət, avadanlıq, ləvazimat** kimi göstərilir

(Ərəb-fars lüğəti, 1985). Ədatların dildə mövqeyi və rolu məsələsi üzərində düşündükdə görmək olur ki, terminin leksik mənasının ərəb mənşəli “əda” sözü ilə bağlılığı daha çoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilində “əda” sözü omonim olaraq, iki anlamda işlənir: **Əda**- 1. 1) tərz, üslub 2) şivə, naz 3) davranış, tövr mənasında; 2. 1) ödəmə, vermə 2) qılma, ifa etmə və s. (Ərəb-fars lüğəti, 1985).

Ədat sözündəki -t ünsürünə gəldikdə isə, deməliyik ki, Azərbaycan dilində -at-ət, eləcə də, -t şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən xasiyyət, keyfiyyət, əxlaq, adət və s. bildirən isimlər düzəlir (Hüseynzadə, 1983).

Düşünürük ki, ədat termininin müəyyən olunmasında məhz, tərz, üslub anlamı daha əsaslı və uyğun olaraq götürülmüşdür. Ədat morfemləri sözlərə əlavə etməklə onlara üslubi çalarlıq, üslubi rəng qatmaq əsas məqsəd olmuşdur. Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan dilində “ədalı danışiq, ədalı davranış, ədabaz, ədabazlıq və s”. kimi söz və birləşmələrdə əsasən səciyyəvilik, özünəməxsusluq mənası daşıyan *dəb, stil, üslub* məzmunu vardır.

Ədatlar söz, söz birləşmələri və cümlələrlə əlaqə və münasibətdə olaraq onlara müxtəlif mənə çalarlıqları qatır. Əlbəttə, bəzi ədatların da digər nitq hissələri kimi ifadə etdiyi mənası kontekstdən, mətndən asılı olaraq meydana çıxır. Lakin digər köməkçi nitq hissələri kimi ədatların da konkret ədat xüsusiyyəti vardır. Məsələn, *məhz bu gün, ən təmiz, lap əla, yalnız irəli, ancaq çatmaq və s.* Dilçilikdə, ədatlar “leksik-qrammatik kateqoriya” kimi qəbul olunmuşdur. Lakin düşünürük ki, ədat morfemlərin üslubi-qram-

matik xüsusiyyətləri daha üstündür. (Adilov M. Verdiyeva Z. Ağazadə N, 1989).

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər dilçilikdə nitq hissələrinin yeni bölgüsünə ehtiyac yaranarsa, burada qrammatik və üslubi məsələlər əsasında fərqləndirmə aparmaq daha məqsədəuyğun olardı.

Azərbaycan dilçiliyində tarixən ədat termini altında zərf, qoşma, bağlayıcı və nidalar da təqdim edilmişdir. Bəzi elmi əsərlərdə ədat və nidalar eyni qrupda öyrənilirərək, hətta, zərf və nidaların içərisində verilir (Azərbaycan dilinin qrammatikası, 1951).

Z.Təhməzov “Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi” adlı monoqrafiyasında fəsilləri *qoşma, bağlayıcı sözlər* və *ədat, modal sözlər* kimi qruplaşdırır. Müəllifin ədat və modal sözləri eyni qrupa aid etməsində ümumiləşdirici əsas fikri belədir: “Müasir Azərbaycan dilində sözlər və cümlələr arasında müxtəlif məna çalarlığı və modallıq yaradan köməkçi nitq hissələrinə ədat və modal sözlər daxildir” (Təhməzov, 2017).

Ədatların Azərbaycan dilçiliyində müasir ədəbi dil səviyyəsində tədqiqat məsələləri XX əsrin 50-ci illərindən aktuallaşmışdır. Ə.Abdullayev, H.Mirzəzadə, R.Quliyeva, Q.Kazımov, Y.Seyidov, Z.Təhməzov və başqaları öz tədqiqatlarında ədat mövzusunu araşdırmışlar.

Aparılan tədqiqatlara istinadən məlum olub ki, “S.Cəfərov orta məktəblər üçün yazdığı “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (1957) kitabında ilk dəfə olaraq ədatlardan bəhs etmiş və dilçiliyimizdə növbəti nitq hissəsi müəyyənləşdirilmişdir. Lakin

ədatların nitq hissəsi kimi varlığını elmi surətdə ilk dəfə əsaslandıran professor Ələvsət Abdullayev olmuşdur. O, öncə “Köməkçi nitq hissələri” əsərində, daha sonra isə “Azərbaycan dili məsələləri” (1992) kitabında ədatlar haqqında fikirlərini təkmilləşdirmişdir” (Eyvazov , 2015).

Ə.Abdullayev “Azərbaycan dili məsələləri” kitabına daxil olan “Ədatların təsnifi” adlı məqaləsində ədat və modal söz məsələsinə dair mövqeyini bildirmiş, ədatların mənşəyinə münasibətini ifadə etmiş, ədatların təsnifi prinsiplərini müfəssəl izah etmiş, ədat termininin leksik mənasına və termin səciyyəsinə toxunmuş, nəhayət, ədatların 12 növünü müəyyən etmişdir (Abdullayev ,1992).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu zamandan etibarən Azərbaycan dilçiliyində ədatlarla əlaqədar tədqiqatlarda onların dilçilikdə mövqeyi, səciyyəviliyi və təsnifi xeyli təkmilləşmişdir.

Y.Seyidov dilçilikdə ədatlara dair elmi araşdırmalarda onun mövqeyi məsələsinə aydınlıq gətirərək yazır: *“Xeyli vaxtdır ki, “ədatlar” adı ilə bir köməkçi nitq hissəsi də qrammatika kitablarında özünə sabit mövqe qazanıb və bizim bildiyimizə görə, bir nitq hissəsi kimi ona (ədəta) etiraz edən, onun mövqeyini dəyişməyə cəhd göstərən yoxdur. Bu sözlər nitq hissəsi kimi fərqlənməyəndə həmin sözlər ya heç qeydə alınmırdı, ya da başqa nitq hissələrinə, xüsusən, zərfə aid edilirdi. İndi köməkçi nitq hissəsi olmaq etibarilə ədatların söz tutumu, əhatə dairəsi əsasən müəyyəndir”* (Seyidov, 2006).

Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası sahəsində ən son dərsliyində Qəzənfər Kazımov ədatları təsnif edərkən onların inkişaf xüsusiyyətlərini də nəzərə alaraq üç qrupa

– sabit, qeyri-sabit və şəkilçiləşən ədatlara ayırmışdır. Ədatların məna növlərinə gəlincə, doqquz məna növü ilə (qüvvətləndirici, təsdiq, inkar, sual, təkid, fərqləndirici, istisnaedici, emosionallıq bildirən, zaman, şərt) onları fərqləndirir (Kazımov, 2010).

Göründüyü kimi, dərslərdə indiyə qədər “köməkçi söz” və “hissəcik” kimi təqdim olunan *idi* (- *dı*, -*di*, -*du*, -*dü*), *imiş* (-*mış*, -*miş*, -*muş*, -*müş*) “zaman ədatları”, arzu ədatları “emosionallıq bildirən ədatlar”, məhdudlaşdırıcı ədatlar “fərqləndirici, istisnaedici ədatlar” adlandırılaraq, yeri gəldikcə mübahisə doğuran problem məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

2017-ci ildə Z.Təhməzov çap etdirdiyi “Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi” adlı monoqrafiyasında ədatları altı məna növünə görə təsnif edir: qüvvətləndirici ədatlar, dəqiqləşdirici ədatlar, məhdudlaşdırıcı ədatlar, sual ədatları, əmr ədatları, arzu ədatları (Təhməzov, 2017).

Azərbaycan dialektologiyasında da gedən araşdırmalarda ədatlara münasibət müasir ədəbi dildəki tədqiqatlara əsaslanmışdır. N.R.Manafov və S.M.Behbudovun 1992-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinə köməkçi nitq hissələri” kitabında da ədatların məna növləri yeddi qrupa ayrılır: qüvvətləndirici ədatlar, dəqiqləşdirici ədatlar, məhdudlaşdırıcı ədatlar, sual ədatları, əmr ədatları, təsdiq və inkar ədatları, arzu ədatları (Manafov N, Behbudov S., 1992). Göründüyü kimi, ədatların mə-

naca təsnifi ədəbi dildəki kimi qalsa da, ədata aid lüğəvi fond xeyli zənginliyi və variantlılığı ilə seçilir.

M.Məmmədli 2019-cu ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dialektologiyası” kitabında ədatlarla bağlı olaraq yazır: *“İndiyə qədər Azərbaycan dialektologiyasında ədatlar linqvistik baxımdan tam araşdırılmamış, bəzi dialektoloji tədqiqatlarda ümumi məlumat verilmişdir. Ədəbi dildəki ədatların əksəriyyəti şivələrdə fonetik cəhətdən fərqli variantlarda sabitləşmişdir. Bunlardan başqa, ayrı-ayrı şivələrdə spesifik ədatlar da işləklik qazanmışdır”* (Məmmədli, 2019) .

Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan ədəbi dilində, xüsusilə, köməkçi nitq hissələri ilə bağlı tədqiqat işləri öz intensivliyi cəhətdən ciddi nəzərə çarpsa da, tarixi qrammatika və tarixi dialektologiyada bu mövzuda araşdırmalarda boşluq hiss olunur. Azərbaycan dilçiliyində ədatların tarixi qrammatika nöqtəyi-nəzərindən araşdırılması sahəsində durğunluq və sükut nəzərə çarpır. Vaxtilə H.Mirzəzadə Azərbaycan dilində olan ədatların mövqeyini dürüst müəyyənləşdirmək məqsədilə onların tarixi inkişafını, bu sahədə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrini nəzərdən keçirməyi, ədatların milli və orijinal xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağı aktual hesab etmirsə də, hələ də bu problemin həllini tapmadığını yazmışdır (Mirzəzadə , 1990).

Qeyd etmək lazımdır ki, dil tarixinə dair bədii və elmi nümunələr üzərində bütün nitq hissələri, o cümlədən ədat mövzusunda linqvistik araşdırmalar mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Çünki, dilçilikdə köməkçi nitq hissələrinin qədimlik məsələsi mübahisəli və aktual mövzudur. Hansı

səbəbdənsə, onların dilə sonradan “gəlmə” olması fikri hələ də öz həllini gözləyir.

Tarixi qrammatika sahəsində Ə.Şükürovun “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (Zərf və köməkçi nitq hissələri)” adlı dərs vəsaitində ədatların daha sistemli və elmi-lingvistik tədqiqi diqqəti çəkir. Ədatları dilimizdə ən qədim köməkçi nitq hissəsi hesab edən müəllif yazır: *“Bu nitq hissəsindən dildə o zaman istifadə olunur ki, söz və ya şəkilçi lazımi məna incəliklərini, emosional-məntiqi duyğuları ifadə edə bilmir”* (Şükürov, 1981). Kitabda ədatlar mənşəyinə görə Azərbaycan dilinin özünə məxsus olan türk mənşəli ədatlar və alınma ədatlara ayrılır. Müəllif bu vəsaitdə öz araşdırmasının nəticəsi kimi, orta əsr Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş olan ədatları məna qruplarına görə beş yerə ayırır: çağırış, xatırlatma ədatları, şiddətləndirmə ədatları, sual ədatları, inkar ədatları, gərəklilik-vaciblik ədatları. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif bu bölgünün şərti xarakterli olmasını, bunun səbəbinin isə dilimizdə birmənalı ədatların az olması ilə əlaqələndirir.

Əzizxan Tanrıverdinin 2017-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kitabında isə müəllif ədatlara münasibətini XVIII əsrə qədərki yazılı abidələrin dili nöqtəyi-nəzərindən ifadə edir: *“Cüzi fonetik dəyişmələrlə müasir səviyyəyə qədər gəlib çatan bəzi ədatları (-mı, -mi, -mu, -mü, da, də) mənşəyindən tam təcrid olunmuş hesab edərək göstərir ki, bu hal türk dillərinin təkcə qədimliyini deyil, həm də qrammatik quruluş baxımından sabitliyini təsdiqləyən detallardan biri kimi götürülə bilər”* (Əzizxan, 2017). Qeyd

etmək lazımdır ki, kitabda ədatın məna növləri kimi, qüvvətləndirici ədatlar, məhdudlaşdırıcı ədatlar, dəqiqləşdirici ədatlar, sual ədatları, əmr ədatları, arzu ədatları, təsdiq və inkar ədatlarına dair tarixi faktlar – nümunələr üzərində müfəssəl linqvistik araşdırma aparılmışdır. Ədatlar mənşəyinə görə, türk mənşəli, ərəb mənşəli və fars mənşəli olmaqla üç yerə ayrılır. Müəllif həmçinin Azərbaycan dilçiliyində ədat mövzusunun müxtəlif prizmadan tədqiq etmiş Ə.Abdullayev, H.Mirzəzadə, A.Aslanov, F.Zeynalov kimi dilçiləri xatırlamışdır.

Çox maraqlıdır ki, ədatla bağlı aparılan araşdırmalarda yalnız morfoloji-qrammatik məsələlər daha tutarlı hesab olunmuşdur. İndiyə qədər ədatların morphem kimi qəbul edilib, leksik vahid kimi etimoloji tədqiqatlara cəlb olunmasına ciddi əhəmiyyət verilməmişdir. Bu məsələyə morfonoloji yanaşma isə, ümumiyyətlə, nəzərə alınmamışdır. Bəlkə də, buna indiyə qədər qrammatika kitablarında ədatların leksik-lüğəvi mənaya və morfoloji əlamətə malik olmaması barədə subyektiv mövqelər əsas vermişdir. Həlbuki, əgər ədatları məna növünə görə qruplara ayırmaq mümkündürsə, bu, ədatların lüğəvi məna daşması ilə bağlıdır. Yaxud, leksik-morfoloji əlaməti olmayan sözləri sabit, qeyri-sabit və şəkilçiləşən ədatlara ayırmaq mümkün olmazdı. Əslində, ədatların lüğəvi tərkibi bəzi hallarda digər nitq hissələri ilə ortaqdır. Azərbaycan dilində **ən, bəs, axı, kaş, lap və s.** kimi sabit ədatlarla bərabər, müxtəlif nitq hissələri ilə eynilik təşkil edən **elə, belə, bir, düz, tək, ki və s.** kimi morfemlərin də ədat mövqeyi vardır. Qeyri-sabit ədatlar hesab olunan bu sözlərdən başqa, şə-

kilçiləşmiş ədatlar məsələsi də mübahisəlidir. Məsələn, ədəbi dildə **-ca, -cə, -mı, -mi, -mu, -mü, -sana, -sənə**, eləcə də, tarixi qrammatikada **-gil, -ginən, -cıl, -cil, -cul, -cül, -ki və s.** şəkilçiləşmiş ədatlar hesab olunur. Həmçinin, müasir ədəbi dildə bəzi şəkilçilərin (idi, imiş, isə) həm də “hissəcik” adlanması onların ədat kimi qəbul olunmasına imkan vermişdir.

“Dilçilikdə ədat morfemlərində diaxronik-dialektoloji tədqiqi və öyrənilməsi” mövzusu müasir Azərbaycan ədəbi dilinin materialları əsasında tədqiqata cəlb olunmuşdur. Araşdırma yazılı ədəbi dildə işlənən ədat morfemləri tarixi-dialektoloji istiqamətdə öyrənmək məqsədinə xidmət edir. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq ədatlara morfeim səviyyəsində yanaşılmışdır. Məlum olduğu kimi, indiyə qədərki araşdırmalarda ədatlar lüğəvi vahid kimi qəbul olunmuş, onlar gah “hissəcik”, gah da “modallıq ifadə edən ünsürlər” kimi adlanmışdır. Hətta, dilçilikdə ədatların tarixi aspektdə öyrənilməsinin əhəmiyyətsizliyi qeyd olunaraq səmərəsizliyi xüsusi vurğulanmışdır. Bu araşdırma ilə ya özü, ya da məzmunu qalan ədat morfemləri tarixi-müqayisəli metod əsasında öyrənməyə cəhd olunmuşdur. Bu məqsədlə türk mənşəli qədim yazılı abidələrimizin – Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərinə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına, həmçinin Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin klassik ədəbiyyat nümunələrinin dil faktları mövcud vəziyyəti əsaslandırmağa hesablanmışdır. Bununla bərabər, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin dil

nümunələri qədim faktların təsdiqində tutarlı əsaslar vermişdir.

Ədatların müəyyənləşməsində mövcud problemlərin olmasını qəbul etsək də, onların Azərbaycan dilində ən qədim morfemlər kimi mövcudluğunu sübut etməyə ehtiyac vardır. Əslində, ədatların əsas leksik fondu digər nitq hissələri ilə həm də ortaqdır. Azərbaycan dilində *ən, bəs, axı, kaş və s.* kimi əsil sabit ədatlarla bərabər, bəzi əsas və köməkçi nitq hissələri ilə “şərikli” olan *elə, belə, düz, gəl, gör, təki, ki, da və s.* sözlərin də ədat kimi mövqeyi vardır. Bundan əlavə, dildə şəkilçiləşmiş (*idi, imiş, isə*) ədatlar məsələsi, hətta onların “hissəcik”, yaxud, “şəkilçiləşmiş ədat” adlanması da özlüyündə dəqiqləşməmişdir. Beləliklə, dilimizin müasir səviyyəsində ən aktiv ədatları diaxronik-dialektoloji cəhətdən araşdırmaq vacibdir. Düşünürük ki, bu cəhətdən ədatların etimologiyasının da morfonoloji üsulla çözülməsini daha münasib yol hesab etmək doğrudur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki bəzi ədatların diaxronik-dialektoloji cəhətdən öyrənilməsi həm də onların etimoloji izahını asanlaşdırır. Məsələn:

Ən türk dillərində geniş yayılmış qüvvətləndirici ədat kimi M.Kaşğarının “Divanı”nda “ep” variantında qeydə alınmışdır. M.Kaşğarının verdiyi : *-ep, -eyi – “gerçəkdən yaxşı şey”* mənasında çıxış edir: - *Oğuzlar bəmbəyaz mənasında “ap ağ” deyirlər*” (Kaşğari, I c. 2006). Müxtəlif türk dillərində geniş yayılmış “ən” tatar və başqırd dillərində *“inçaoxşı, türk dilində ən gözəl, qırğız dilində ençaman, (çox pis), altay dilində ençakşı, kazax dilində enjaksı və s.”* şəklində işlənir. (Serebrennikov, 1979).

Şumer dilində də “*en*” *ali*, *ən*” deməkdir. Bu dildə “*ən*” morfeimli leksemlərdə müasir dilimizdə işlənən sifətin üstünlük dərəcəsinin ünsürləri (*p*, *r*, *l*, *m*, *s*) mənacə “*ən*” sözünün ifadə etdiyi məna ilə səsləşir: *an-göy*, *ulduz*; *ken-gen*; *kin-həqiqət*, *həqiqi*; *şin/yin-həqiqi*, *həqiqət*; *tenqir-tanrı*, *göy*; *çu-vaş* dilində *tenqir-dəniz* və s. (Suleymenov, 1993).

Güman edirik ki, müasir ədəbi dildə və bəzi şivələrdəki “*ümman*” (şivədə “*umman*”- *çox*, *ənə-dönə* (hədsiz dərəcədə, lap çox), *ənkə* (böyük) (Neftçala) (Qəmbərova, 2020), *əngin(lik)*, *ənqa quşu* (mifoloji varlıq) və s. kimi sözlərdə qədim “*ən*” morfeminin semantik əlaməti əks olunmuşdur. Çox maraqlıdır ki, İmişli rayon şivəsində “*ən*” ədatının sinonimi kimi “*lap*” mənasında işlənən “*əngə*” sözü də qeydə alınmışdır: - *Atdar əngə yolun kənarında ot diyirdi* (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007). “*Əngə*” Azərbaycan dilinin Meğri rayon şivələrində “*valideyn*” mənasında (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007) işlənir. Əksər şivələrdə və canlı danışığda isə loru söz kimi “*ənkə-böyük*” şəklində mürəkkəb sözünün tərkibində “*valideyn*” və “*ən böyük adam*” mənasını bildirir. Eyni sözün Biləsuvar, Cəlilabad və Füzuli rayon şivələrində “*ənhar*” variantında “*böyük və çoxlu*” mənaları qeydə alınmışdır. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007). Qazax rayon şivəsində isə “*ən*” morfemindən əmələ gəlmiş “*əndirməx*” (bəyənmək) feilinin daxili məzmununda -*ən*- üstünlük, *alilik*, *bəyənilən* və s. qədim məna öz izini saxlamışdır: - *Abbas bizi əndirmer* Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007) .

Gətirilən nümunədən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Neftçala rayon şivələrində işlənən *əndaz/andaz* (düz, taraz, elə və s.) ədatının “*ən* düz, *ən* taraz, *elə*” dəqiqləşdirici ədatlarının “*ən*” kök morfemindən düzəlməsi aydın görünür: - *Daş gəlib tüşdi əndaz/andaz bıra* (danışıqdan) (Neftçala). Həmin şivədə işlənən *anqərib* (*güclə, zorla*) zaman zərflərində də məhdudlaşdırıcı ədatların kökü *ən/an* –la əlaqəlidir: - *Anqərib gəlib çatduğ* (danışıqdan)(Neftçala) (Qəmbərova, 2020).

Əgər şivədən gətirdiyimiz bu nümunənin ədəbi dildə qarşılığını versək, onda “*anqərib*” sözünü “*ancaq*” məhdudlaşdırıcı ədatmənasında işlədə bilərik: -*Ancaq gəlib çatduğ* (danışıqdan). Belə olduqda, -*an(ən)-caq* (*çağ*) məhdudlaşdırıcı ədatın həm etimologiyasına, həm də morfonoloji yozumuna aydınlıq gətirmiş oluruq.

Yeri gəlmişkən, bəzi şivələrdə işlənən “*ancağ/əncağ*” paralelliyi də həqiqəti təsdiq edir. Güman etmək mümkündür ki, dilimizdə işlənən bəzi ərəb və fars mənşəli hesab etdiyimiz sözlərin tərkibində qədim şumer mənşəli *ən/an/am/əm* morfemləri qalmışdır: *Ənvər* (*nurlar, işıqlar*), *ənam*(*bəxşiş, hədiyyə*), *əmsal* (*misillər, oxşarlar*), *əmlak* (*mülklər, dövlət, var-dövlət, var-yox*) və s.

Eyni zamanda, dilçilik ədəbiyyatlarında fars mənşəli şəkilçi kimi təqdim olunan –*an/-ən* morfemi *Turan, Türkan, zindan, insan, Mərdan* və s. sözlərdə yuxarıda bəhs olunan qədim şumer mənşəli –*an/-ən* morfeminin varlığı müşahidə olunur. Azərbaycan dili şivələrində “*ən*” ədatının sinonimik cərgəsini bu şəkildə sıralamaq olar: *ən – lap/laf/yap/yaf/sap/saf/illap/ənlap/illaf* və s.

Beləliklə, M. Kaşğari “Divanı”nda da müəllifin oğuzların dilindən verdiyi nümunələrdə göstərdiyi *-ep/ap* təkid və mübaliğə ədatının müasir variantlarının Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunmasının şahidi oluruq: *sapsağlam/sappasağlam, düpdüz/düpbədüz, təptəmiş və s.*

Türk mənşəli tayfa dillərində fərqli fonetik variantlılıq məzmunu qətiyyəən təsir etməmişdir: *ən/ənq/əng; an/anq/ang; əm/am və s.* Bütün bunları nəzərə alaraq, demək olar ki, qədim *ən/an* morfeminin “üstünlük, artıqlıq” məzmunu ədəbi dilimizin və şivələrimizin lüğət fondunda yaxşı mühafizə olunmuşdur. Lakin bir məsələni də vurğulamaq vacibdir ki, *ən/an* morfemi *üstünlük və artıqlıq* anlamının antonimini də ifadə etmişdir. Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində *əm* morfeminin də *ən* kimi eynilə *üstünlük, artıqlıq* mənası bildirməsini bəzi leksemlər təsdiq edir: *əmiş-qəmiş* (Ağcabədi) – çox yaxın; *əmsiz* (Sabirabad) – qabiliyyətsiz, bacarıqsız, *əmbiz* (Cəlilabad, İsmayılı, Kürdəmir, Salyan, Yarıdımli, Qazax, Qusar, Mingəçevir, Şuşa) – taxıl topası, *əməşmək* (Cəbrayıl) – daraşmaq, *cummaq* və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007)

Tamam, sırf mənası verən “**çim**” mübaliğə ədatı, əsasən, danışq dili üçün xarakterik sözdür. “Çim” M.Kaşğari-nin “Divan”ında bir şeyin çiy və ya yaş olmasını bildirmək üçün işlənir: – *Çim yik ət = çim çiy ət*”, *çim öl ton* (Kaşğari, III c. 2006).

Maraqlıdır ki, “çim” Azərbaycan dilində də “Divan”da göstərilən mənada *çimçiy ət* və *çimsu paltar* şəklində işlə-

nir. *Çim* ədatının daha bir istifadə məqamı yağlılığın normadan çoxluğunu bildirməkdir: – *Çim yağın içində səbziki ki pişirdi* (danışıqdan) (Neftçala).

Çim Ağcabədi, Bakı, Daşkəsən, Goranboy, Xanlar, Kürdəmir, Qazax şivələrində də **tamam**, **tamamilə** mənasında işlənir: – *Ət çox yağlı olanda de:rix' çim yağdı* (Goranboy); – *Xüreg lap çim yağdı* (Bakı); – *Ət çim yağdı* (Daşkəsən) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007) .

Maraqlı haldır ki, bu söz qədim lüğətdə həm də **süm**, **köm (komköy)**, **tüm (tum kara)** (Kaşğari, III c, 2006) şiddətləndirmə ədatları da öz əksini tapmışdır. Göründüyü kimi, M. Kaşğarinin müstəqil ədat kimi təqdim etdiyi *süm*, *tüm*, *köm* kimi ədatların tərkibindəki yalnız –*m* ünsürü müasir Azərbaycan dilində sifətin 4.şiddətləndirmə dərəcəsinə yaradan əlamət hesab olunur: *şimşirin/şipşirin*, *dümağ*, *gömgöy* və s. Ümumiyyətlə, dilimizdə *çim* sözünün lüğətdə də göstəriləndiyi kimi “*su*” ilə əlaqəsini aşkar edən dil faktları çoxdur: *çim (mək)*, *çiskin*, *çiləmək*, *çiyələk*, *çimərlik* və s. Düşünürük ki, **çi** “*su*” sözünün ən qədim formalarından biridir. Şivələrdəki *cü/cüy(arx)*; *cürdək (su qabı)*; *cürçənəy (yağışdan qorunmaq üçün plaş)*; *çisələməy (narın yağış yağması)*; *çiskin (narın yağış)* və s. **Çi** morfeminin və **ci/cü/çu** və s. variantının tarixən **su** mənasında işlənməsi Azərbaycan ərazisindəki bəzi hidronimlərdə və su kənarında yerləşən oykonimlərdə qorunub saxlanmışdır: *Culfa*, *Çirik göl*, *Çilov adası*, *İnci çayı*, *İncillik çayı*, *Cuğullu*, *Cilas*, *Cümru*, *Cuxanlı* və s.

Çil (çıl) – çoxluq bildirən ədat. M.Kaşğari “Divan”da *çil/çıl* barədə yazır: “Hər hansı bir şey bir nəsnə üzərində

çox davamlılıq göstərsə, ardı kəsilmədən fasiləsiz sürsə, o isimə *-çil* şəkilçisi əlavə edilir. Bu yolla yaranan söz sifət olur. Məsələn, *“tüpçil yer”* deyilir. *Tüpi* “boran” deməkdir. Buna *-çil* suffiksi artırılmaqla boranın çox olması bildirilir. Eyni şəkildə uzun müddət xəstə olan adama *“igcil”* deyilir. Ancaq onu da demək lazımdır ki, bu qaydanın işlənmə dairəsi məhduddur, geniş tətbiq olunmur” (Kaşğari, III c., 2006).

Çox maraqlıdır ki, *-çil/-cıl* şəkilçisinin dilimizdə işlənən variantı *-cıl⁴*-dir. Sifət düzəldən bu şəkilçinin sözyaratma imkanı çox deyildir. Lakin bununla bərabər, dilimizdəki **çil** sözü ümumiyyətlə, sifət mənası bildirən sözdür. Dilimizdə **çil** həm rəng, həm də əlamət bildirir: - *Çil toyuq çiləmə toyuq*; Məşhur tapmacada işlənən **çiləmə** əslində **çil-ləmə**, **çil-çil** deməkdir. **Çil** – dilimizdə *çox sayda xırda xallar* mənasında çıxış edir. Düşünürük ki, bu da “Divan”da bəhs olunan mənaya daha çox uyğun gəlir: -*Çil çoxluq* anlamı daşıyır. Düzəltmə sifətlərdə də eyni semantika müşahidə olunur: *yeyimcil, söhbətçil, ölümçül və s.* **Cu/cü** morfe-minində **su** mənası bildirməsini həm dil tarixinə dair nümunələr, həm də su mənbələrinin adları mühafizə etmişdir: -*İçər şərabi-ləli-cu sərxoş, öpər ayağ* (Nəsimi); - *Cular axadur kənari bağdan* (Ş.Xətai).

Güman edirik ki, Ceyhun hidroniminin kök morfemi yuxarıda bəhs etdiyimiz “cu” morfemi ilə eyni anlam daşıyır. Ceyhun çayı Q. Bürhanəddinin dilində göz yaşının rəmzi kimi tərənnüm olunur: - *Baxdı bu gözüüm yaşına göz dəgməsin deyü məgər, Altında bir Nil eylədi gözümdəki Ceyhun*

içün (Qazi Bürhanəddin). *Çu/cü* “su” mənalı morfem şivələrdə bəzi sözlərin tərkibində də qeydə alınmışdır: - *Cül-lüt, cürdək, cüvar, cüllab* (suda isladılmış quru meyvə (Lənkəran); *culva* (Şəki) – *iki əkin sahəsinin arasından keçən arx*; *cülyə* (Borçalı, Çənbərək, Gədəbəy, Qazax, Şəmkir, Tovuz)-*gölməçə*; -*Mal-qara cülyədən su içər* (Gədəbəy); -*Cülyədə su duror, yağışdan sonra mal-qara ordan su içər* (Tovuz); -*Yayda Ceyran çölündəki cülyələrdə su çox olur* (Şəmkir); *quyu*. - *Mənim bir cülyəm var, səkkiz-on arşın, bir suyu var kın, bumbuz* (Qazax) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007). Eləcə də, İmişli və Salyan şivələrində çayın alçaq çökək sahili *cü:r/cühür* adlanır: - *Cü:rdə bir turac var* (İmişli); - *Öyümüz cü:rə yaxındı* (Salyan).

Həmçinin *cürcənəy* (yağışdan qorunmaq üçün tikilmiş üst geyimi); *cü* – *kiçik arx*; *curummur* (islanmış); *cummillağ* (su quşu); *cuydurum* (suyu çox olan sulu xörək, ayran (Salyan) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007). *Cu* Nəsiminin dilində “*arx*”, Q.Bürhanəddində *cuy* variantında “*axar su, arx*”, Məsihinin dilində *cu* “*axar su, kiçik arx*”, M.Kaşğarının dilində *çi* “*torpaqda yaş, nəm*” və s. mənalarında işlənmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində “*çiləmək, çisələmək*(yağışın narın yağması) və s. sözlərdə qədim su mənalı morfem aydın müşahidə olunur.

Bəli. Azərbaycan ədəbi dilində istifadə dairəsi cəhətdən “*hə*” təsdiq bildirən ədatla, demək olar ki, paralel işlənir. *Bəli* sözü, şifahi nitqdə həm də “*eşidirəm*” mənasında çox fəaldır. Əgər belə demək mümkünsə, “*hə*” daha çox məişət və şivə səviyyəsində aktivdir. Qeyd etdiyimiz kimi, “*bəli*” təsdiq ədatının müasir anlamda çoxmənalı olması-

nın əsas səbəbi insanların mədəni səviyyəsinin sürətlə artması ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, XX əsrin 30-cu illərində sürətlə inkişaf edən maarifçiliyin bədii ədəbiyyatda əksi bu prosesin real obrazlarını göz önündə canlandırır. Məsələn, C.Cabbarlının “Sevil” dramında tip yeni cəmiyyətə inteqrasiya etməsini nitqində tez-tez işlətdiyi “bəli” sözü ilə nümayiş etməyə çalışır. Elə bu səbəbdən də ona cəmiyyət içərisində *Əbdüləli bəy* yox, “*Əbdülbəli bəy*” deyilir. Təbii ki, səbəb - bədii tipin tipik əlaməti kimi yerli-yersiz işlətdiyi “bəli”dir. “Bəli” ədatının ədəbi əsərlərdə və canlı nitqdə üslubi effekti yüksəkdir. Beləliklə, “bəli”nin üslubi məqamlarına nəzər salaq:

Bəli sadəcə təsdiq bildirmir. O həm də, sorğu məqsədi ilə işlənir: – *Bəli, bir də təkrar edərdiniz?* (*danışıqdan*). –Yekunlaşdırma, nəticə bildirən söz kimi işlənir: – *Bəli, biz qərarımızı qətiləşdirdik* (*danışıqdan*). –**Bəli** kinayə mənasında çıxış edir: – *Bəli də, bilməmişik ki, səndən də soruşaq!* (*danışıqdan*). – **Bəli** təəssüf anlamında istifadə olunur: – *Bəli, hər şey bitdi getdi* (*danışıqdan*). – **Bəli** - narazılıq məzmunu daşıyır: – *Bəli, bilmədik ki, sənə də məsləhət edək* (*danışıqdan*). Məhz qeyd olunan üslubi məqamlara görə dilçilikdə fikir müxtəlifliyi vardır. *Bəli* ədat, modal, söz-cümlə və ya nədir? Bütün bu cəhətlər bizi çoxfunksiyalı *bəli* sözünün mənşəyi məsələsi barədə araşdırmaya vadar edir. Düşünürük ki, “bəli” “bə” və “li” morfemlərinin birləşməsidir. Düzdür, müasir ədəbi dildə *bə* və *li* morfemlərinin ayrı-ayrılıqda heç bir leksik mənası yoxdur. Lakin bu fikri dialekt və şivələrdəki vəziyyətə aid etmək qətiyyəən doğru olmaz.

Çünki şivələrdə **bə** morfeminin təsdiq anlamı bildirməsi məlum faktdır. *Bə* Zaqatala şivəsində təsdiq mənasında işlək sözdür: - *Sən o xəngəli hazırrıya biliysənmi? –Bə !* (*Kəpənəkçi*). Bundan əlavə, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinə işlək “*bəli*” sözü ilə yanaşı, həm də “*hə da bə*” təsdiq ədatı aktivdir (Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası, 2015).

“*Bəli*”sözünün ikinci morfemi *-li* -nin etimologiyasına dair ən tutarlı izaha M.Kaşğari “*Divanı*”nda rast gəlirik: “-*la* (-lə - Q.Q.) işin gerçəkləşdiyini və bitdiyini göstərən ədatdır və bütün feillərin sonuna artırılır. Bunu oğuzlar işlədirlər. - *Ol bardı la = o getdi də bə; ol kəldi la = o gəldi də bə* (onun getməsi və gəlməsi gerçəkləşdi). Bu söz işin əslini bilmədiyini üçün dinləyən adamda yaranan şübhəni tam rəf etmək üçün söyünür. Başqa türklər bu sözü işlətmirlər” (Kaşğari, III c., 2006). “*Divan*”ı tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskərin qeyd etdiyi kimi, Besim Atalay bu sözün Qərbi və Orta Anadoluda bu gün də işləndiyini, gəlməsi şübhəli olan bir adam barədə “*gəldi lə*”, oxuması şübhəli olan, ancaq oxuyan adam üçün “*okudu lə*” deyildiyi barədə məlumat verir (Kaşğari, III c., 2006).

Düşünürük ki, müasir rus dilində sual cümlələrinin sonunda işlənən “*li*” hissəciyi rus dilində türk tayfa dillərinin qalığıdır: - *Xoçəş li poexat so mnoy?* Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin Qazax, Gəncə, Qarabağ dialektlərində və ədəbi dildə işlənən bəzi sual cümlələrində - *mı*⁴ sual ədatı da eyni anlamda çıxış edir: - *Başına dönöm, kefin yaxşıdımı?* (Qazax); -*Qardaşına kağız yazdınmi?* (Ağdam.); -*Həjkəndinə gəzməyə gedəjəksənmi?* (Gəncə) (Şirəliyev, 2008).

Deməli, **bə** və **lə** morfemlərinin işin təsdiqini bildirən qədim türk mənşəli morfem kimi oğuzların dili üçün səciyyəvi olduğu aydın olur. Beləliklə, Anadolu azərilərinin dilində xarakterik təsdiq sözü kimi “**lə**” morfeminin müasir *-li* şəklinə keçməsi təbii haldır. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim lüğətdə “*bəli*” sözünün işlənməməsinin bir neçə səbəbi ola bilər. Əslində M.Kaşğari bu kitabda “*bəli, hə*” mənası verən *əmət, əvət, yəmət, məh, yah, yəh, yəmə* kimi sözlərdən yetərincə bəhs etmişdir: “*əvət: bəli, oldu mənasında bir sözdür. Bunun üç cür tələffüzü var. Yağma, toxsi, qırçaq boyları əvət, oğuzlar əmət/əvət, digər türklər yəmət deyirlər*” (Kaşğari, Ic., 2006).

Göründüyü kimi, biri digərindən sadəcə fonetik cəhətdən fərqlənən “*bəli*” mənalı “*əvət*” sözünün ən çox istifadəsi müasir Türkiyə türkcəsindədir. Buradaca kiçik bir haşiyə çıxmaq istərdik ki, müəllif “Divan”ın III cildinin “iki-hərflilər” bölməsində verdiyi “*yah*” və digər üç hərflə yazılmış “*tah, çuh, mah, kah*” kimi sözlərin tələffüzündə sözün sonundakı *hey/ə* hərfinin tələffüzdə düşməsinə, nəfəs almağa kömək etməyə hesablandığını qeyd edir (Kaşğari, III c., 2006).

Buradan “*bəli*” mənalı sözün “Divan”dakı **yə/ya; mə** kimi morfemlərlə ifadə olunmasını görürük. Beləliklə, şivələrdən **bəli** mənasında gətirdiyimiz **bə** sözünün kitabdakı **mə** variantını tapırıq. Eləcə də, **yə/ya = hə/ha** ilə eyniliyi aşkara çıxır. Lüğətdəki **ə-vət/əmət** variantının da olması belə qərara gəlməyə imkan verir ki, *ə - mə - bə - və - yə - (hə) - m, b, v, y - h* protezaların nəticəsi kimi müasir və-

ziyyəyə düşmüşdür. Sözü bəzi variantlarında *t*, *h* kar samitlərinin qapalı heca yaratmasının səbəbi bu səslərin xüsusi situativ intonasiya yaratması ilə bağlıdır. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Zaqatala rayon şivəsində işlənən **bet** çoxmənalı ədatındakı qeyd etdiyimiz səsin real ifadəsi fikrimizi təsdiq edir. Bütün bunlardan əlavə kimi, şivələrdə **bəli**, **hə** mənasında işlənən “*ha / he / hı / hi*”, eləcə də Quba rayon şivəsindəki “*dü*”, həmçinin rus dilindəki “*da*” təsdiq ədatında bəhs etdiyimiz məsələlərin izləri qalmaqdadır.

3.5. Yox – Müasir ədəbi dildə “xeyr” sözü ilə paralel işlənən “yox” sözünün tarixi ilə bağlı ilk məlumata M. Kaşğarının “Divan”ında rast gəlirik: “yox”, “deyil” mənasındadır: - *Ol andağ dağ ol = o elə deyil* deməkdir. Oğuzlar bunu arğulardan almış “dağ ol” sözünü təhrif edərək “təğül” demişlər. Oğuzlarla arğular qonşudur, dilləri də bir-birinə qarışmışdır” (Kaşğari, III c., 2006).

Kitabda iki imlada verilmiş (داغ / ذاغ) “yox” sözünün oxunuşu **dağ/zağ** sözünün səs keçidi vasitəsilə müasir ədəbi dildə yox, canlı danışıda və şivələrdə isə **yo/yox** kimi işlənməsi təbii görünür. **Dəgil** inkar ədatının etimologiyası barədə müəllifin fikirləri də maraqlı görünür. Lakin bir məsələni unutmamaq olmaz ki, kitabda **d** və ya **dh** səs birləşməsi ilə transkripsiya olunmuş səs və birləşmələr Azərbaycan dilində **y** kimi tələffüz olunur: *dağ* –[*yağ*]; *dhağ* –[*yağ*]. Azərbaycan dilçiliyində **yox** inkar ədatı barədə fikir müxtəlifliyi vardır. Əksər qrammatika kitablarında “**yox**” inkar ədatı kimi təqdim olunur. **Dəgil** sözündən fərqli olaraq, **yok/yox** da çox müstəqildir. **Dəgil** feilin vacib və lazım şəkli, habelə, məsdər, feili sifətlə və adlarla birgə inkar

məzmunu yaratmağa xidmət edir. **Yox** sözünün tarixən, hansısa qədim türk dilində **dağ/dax** kimi işlənməsini təsəvvür etmək çətin deyil. Çünki dildə inkarlıq məzmunu yaradan **deyil-degil, dögül/dögür/dəyil/də:l və s.** variantların **de/də/dö** olması heç də təsadüfi ola bilməz. Deməli, -**dır** xəbərlik əlaməti və **deyil** arasında antonimliyin yaranması açıq **ə, e, ö** səsləri ilə bağlıdır. Müqayisə et: -**dır**⁴; -**ı, i, u, ü** – qapalı saitlər təsdiq; **ə, e, ö** açıq saitləri isə inkar məzmunu yaratmağa xidmət edir. -**dır**⁴ – **deyil** – **dəyil** – **döyül** – **döy** – **də:l** – **değil** – **döyür** – **dögür** – **dö:r** və s.

3.6. Ha morfeminin də qüvvətləndirici semantikasını canlı danışıda görmək çətin deyil. **Da (ha)** ədatından fərqli olaraq, **ha** daha çox feillə yanaşı işləndiyi halda, **da** sifət və saylarla yanaşı gəlir: *da: üstün mövqe, da: yaxşı həyat, da: çox gəlir və s.* **Ha** morfeminin semantikasında təhrik, vadar etmə, qüvvətləndirmə, əmr etmə və s. çalarlar vardır. Canlı danışıda və şivələrdəki *haylamaq/hoylamaq, haraylamaq, hayqırmaq və s.* feillərdə bunu görmək mümkündür. Ümumiyyətlə, **ha(y)** canlı danışıda **güc, taqət, təpər və s.** mənalarda işlənir: – *hay-hayı gedməy* – 1. *qocalmaq*, 2. *taqətdən düşmək*, 3. *köhnəlmək, zamanı keçmək, vaxtı ötmək və s.* Şivələrdə və canlı danışıda eyni mənanı verən “hey” hərəkət, **güc**, **qüvvət** və s. anlamda istifadə olunur: – *Heyim-hərəkətim qalmıyıb (danışqıdan)* (Neftçala).

Hay verməy, haya gedməy, hay-haray və s. sözlər isə ümumxalq səciyyəsi daşıyaraq ədəbi dilə keçmişdir. Dialekt və şivələrdə **hay** morfemli səciyyəvi leksikada qədim mənasını qoruyub saxlanmışdır: *hay (İmişli)* – *xəbər, səs*;

hay atmağ (Bakı, Salyan) – çağırmaq, səsləmək; *haydamağ* (Dərbənd) 1. sürmək 2. əkmək, şumlamaq; *haydarağ eləməx'* (Basarkeçər) – biabır etmək; *hay-hay* (Bakı, Salyan) – güc, taqət; *hayıxmax* (Qarakilsə) – 1. hücum etmək. 2. irəli cummaq, şığımaq; *hayıxmax* (Çənbərək) – özündən çıxmaq; *hayıl-mayıl olmağ* (İsmayilli, Şəki) – meyl etmək, aludə olmaq, sevmək; *haylamağ* (Gədəbəy) – sürmək, qabağına qatıb aparmaq; *haylov* (Basarkeçər) – hürkək < adam >, *hayta* (Borçalı, Çənbərək, Gədəbəy, Qazax, Şəmkir) – hirs, acıq; *haytalı* (Borçalı) – hirsli, acıqlı və s. (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007).

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda verdiyimiz nümunələr yalnız “*ha(y)*” morfeminə aid sözlərdir. Lakin şivələrdə eyni mənada çıxış edən *he(y)*, *hə(y)*, *hə(k)*, *hə(ng)*, *ho(y)*, *hö(y)* və s. morfemli sözlərdə də sadalanan semantik çalarlar ifadə olunmuşdur: *heyirməx'* (Gədəbəy) – qışqırmaq; *həkdüz çəkmək* – zəhmət çəkmək (Lənkəran); *həkk gəlmək* – çalışmaq (Daşkəsən, Goranboy); *hədə-qədə piçməy* – qorxutmaq (Salyan); *həmətdəməx'* – kömək etmək (Çənbərək); *həməkara* – zirək (Salyan); *həpsənmək* – hədələmək (Balakən) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007).

3.7. Da/də əmr ədatının dialekt və şivələrdə *dana/dənə/dayna/dəynə* və variantları geniş istifadə olunur. **Da/də** qüvvətləndirici ədatlarla omonimlik təşkil edən **da/də** əmr ədatının cümlədəki yeri baxımından fərqlənir. Belə ki, əmr ədatları əsasən xəbərdən sonra gələrək əmr məzmununu qismən yumşaldır: - *İnsafa gəl!* - *İnsafa gəl də!* (*danışıqdan*). Həmçinin **da/də** ədatı iştirak bağlayıcısı **da/də** ilə omonimlik yaradır: - *Yer də, göy də bu günə şahiddir* (*danışıqdan*). Qeyd etmək lazımdır ki, **da/də** morfeminin mənaca fərq-

lənməsi mətndən asılı olaraq müəyyənləşir. Başqa sözlə, bu məsələdə intonasiyanın da müstəsna rolu vardır. **Daha** – qüvvətləndirici ədatının da örtülü açıq iki müstəqil morfemdən əmələ gəldiyini güman edirik: **da-ha**. Düşünürük ki, hər morfemin ayrı-ayrılıqda qüvvətləndirici funksiyası canlı danışqda və şivələrdə öz əksini tapmışdır: **daha = da: / da – day; daha = ta: / ta – tay; daha = da: da – day da – dayca; dayca da; daha = tay da – tayca; tayca da və s.**

Azərbaycan dilinin materialları əsasında “Dilçilikdə ədat morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi və öyrənilməsi” mövzusunda aparılan araşdırmadan aşağıdakı nəticələr alındı:

- Azərbaycan dilinin materialları əsasında dilçilikdə ədat morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi və öyrənilməsinə hələ XIX əsrdə Mirzə Kazımbəy tərəfindən çəhd olunmuşdur.

- 1957-ci ildə S. Cəfərov orta məktəblər üçün yazdığı “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında ilk dəfə olaraq ədatlardan bəhs etmiş və onu növbəti köməkçi nitq hissəsi kimi müəyyən etmişdir.

- 1958-ci ildə Ə. Abdullayev ədatların nitq hissəsi kimi varlığını ilk dəfə elmi şəkildə əsaslandırmış və sonralar bu mövzuda təkmilləşmə aparmışdır.

- Q. Kazımov 2010-cu ildə çapdan çıxan Azərbaycan ədəbi dilinin morfolojiyasına dair ən sonuncu ali məktəb dərslində ədat mövzusunda müasir yanaşma kimi münasibət bildirilmişdir.

- Mövcud araşdırmada ədat termininə yenidən yanaşılmış və ədatlarnın əvvəlki "hissəcik, alət, avadanlıq və s. mənələrindən daha çox "əda" (üslub, stil, tərz və s.) ilə bağlı olmasını əsaslandırmağa cəhd olunmuşdur.

- Araşdırma zamanı ədatlar ilk dəfə olaraq morfem kimi təqdim olunmuşdur.

- Bəzi ədat morfemlərin tarixi, etimoloji, dialektoloji tədqiqi aparılmışdır.

- Araşdırmada tədqiqatın metod və üsulları şərh olunmuşdur.

- Tədqiqat üçün seçilmiş bəzi ədat morfemlərin diaxronik-dialektoloji aspektdə öyrənilməsi aşkar edir ki, Azərbaycan dilindəki *ən, çim/çil, bəli, -mı⁴, hə, yox, deyil, ha/hə, da/də və s.* *ən* qədim türk mənşəli morfemlərdir.

- Dilçilikdə lüğəvi mənası olmayan sözlər kimi dəyərləndirilən ədat morfemlərin dialekt və şivələrdə eyni və ya yaxın məzmunlu leksik məna bildirməsi ədatların tarixən konkret söz, məfhum, əşya və s. anlamı ifadə etməsini sübut edir: *ən* - *əndirəba:di* (Bakı) - qeyri-adi, aşırı dərəcədə, xüsusi, əlahiddə və s.; *ənduruma* (Neftçala, Salyan) – çox qərribə, ultra stil, ultra moda və s.

- Qeyd olunan ədat morfemlərin qədim türk tayfa dillərində mövcudluğu, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində derivatlarının qorunub saxlanması onların xalis türk mənşəli olmasını bir daha təsdiq edir.

Beləliklə, Azərbaycan dili materialları əsasında dilçilikdə ədat morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi və öy-

- Ədatların morfem kimi qəbul olunması onların həm də ləpəvi vahid olmasına təsdiq edir. Dialekt və əi-vələrdə həmin morfemlər əsasən də yaranma məxtəlif şüzlərin olması bu fikri əsaslandırır

- Azərbaycan ədəbi dilindəki ədat morfemlər və di-pər türk dillərindəki variantları onların qədim türk tayfa dillərində də mütəvəllüklərini və mənəşini aşkar edir

- Ədat morfemlərə diaxronik-dialektoloji yanaşma onların etimoloji izahına imkan verir

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 1992.

2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. "Maarif", Bakı, 1989.

3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları. (Ali məktəb tələbələri üçün dərslik), "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1979.

4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z, "Şərq-Qərb", Bakı, 2007.

5. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1951.

6. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. "Elm və təhsil", Bakı, 2015.

7. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Azərbaycan dilində, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1988.

8. Drevnetyurkskiy slovar. "Nauka", Leningrad, 1969.

9. Eyvazov P. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində köməkçi nitq hissələri. Türkoloji araşdırmalar -1. "Elm və təhsil", Bakı, 2015, s. 69.

10. Əlisa Şükürov. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. (Zərf və köməkçi nitq hissələri). API-nin nəşri, Bakı, 1981.

11. Ərəb-fars sözləri lüğəti. "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı, 1985

12. Əzizxan Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. "Elm və təhsil", Bakı, 2017.

13. Füzuli Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 1992.

14. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, Ali məktəblər üçün dərslik. Azərbaycan dilində, "Maarif", Bakı, 1983.

15. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: H.Araslı. Bakı, 1973.

16. Kaşğari Mahmud. "Divanü-luğat-it-Türk", 4 cildə. I cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. "Ozan" nəşriyyatı, Bakı, 2006.

17. Kaşğari Mahmud. "Divanü-luğat-it-Türk", 4 cildə. II cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. "Ozan" nəşriyyatı, Bakı, 2006.

18. Kaşğari Mahmud. "Divanü-luğat-it-Türk", 4 cildə. III cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. "Ozan" nəşriyyatı, Bakı, 2006.

19. Kaşğari Mahmud. "Divanü-luğat-it-Türk", 4 cilddə. IV cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. "Ozan" nəşriyyatı, Bakı, 2006.

20. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

21. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. "Yazıcı", Bakı, 1988.

22. Qazi Bürhanəddin. "Divan".Tərtib edən: Ə.Səfərli. Azərnəşr, 1988.

23. Qəmbərova Q. Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri. "Sabah" , Bakı, 2020.

24. Manafov N.R. Behbudov S.M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 1992

25. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. "Zər-dabi Nəşr" MMC, 2019.

26. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Dərslik. (İşlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri), Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 1990.

27. Serebrennikov B. Qadjiyeva N. Sravnitelno-istoričeskaya qrammatika tyurkskix yazıkov. "Maarif", Bakı, 1979.

28. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. (nəzəri kurs üçüncü nəşri). Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006.

29. Suleymenov O. "Az-ya", Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993.

30. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri 2 cilddə. II cild. Tərtib edən: Ə Məmmədov. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1973.

31. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2008.

32. Təhməzov Z. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi. “AZPoliqrAF” nəşriyyatı, Bakı, 2017.

Azərbaycan dilində modal morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi

Modal termin kimi latın mənşəli “modalis” sözündən götürülmüşdür. Dilçilər modal sözləri leksik-qrammatik kateqoriya kimi qeyd etmişlər. Modal sözlərin tədqiqinə xüsusi tədqiqat həsr etmiş Z.Əlizadə modal sözlərin tarixi inkişafını belə səciyyələndirir: *“Leksik-qrammatik mənşəyinə görə isim, sifət, feil, zərf, say və əvəzlilik kimi tanınan sözlər öz əşya, əlamət, hərəkət, kəmiyyət məzmunlarından ayrılıb subyektin danışığında müxtəlif münasibətlər göstərməyə başlayır. Beləliklə, dildə modal sözlərtörəyir”* (4, 3).

Modal sözlərin mənşəyi məsələsindən bəhs edən Z.Əlizadə yazırdı: *“Ayrı-ayrı sözlərin konkret lüğəti məzmunundan çıxıb yeni ümumiləşdirmə mövqeyinə gəlməsi, başqa qrammatik mənə kəsb etməsi, şübhəsiz, idrak prosesinin inkişafı, daha yetkin mərhələyə qədəm qoyması ilə bağlıdır”* (4, 63).

1957-ci ildə A.Aslanov yazdığı məqalədə ilk dəfə müasir Azərbaycan dilində modal sözləri sərbəst köməkçi nitq hissəsi kimi təqdim edərək modallıq kateqoriyası aspektində geniş bəhs etmişdir (2, 169, 179).

M.Kaşğarının “Divan”ında da modal sözlər bu ad altında ayrılmamış, ədat kimi adlandırılmışdır. Modal sözlərin yazılı abidələrdə əks olunmasının tarixi Nəsiminin əsərlərinin linqvistik tədqiqi ilə başlayır. Deməli, *“artıq həmin yüzilliklərdə bunlar əslini təşkil edən nitq hissələrindən təcrid olunmuş və məhz modal söz kimi formalaşmışdır - əsli-mənşəyi ilə omonim və omoforma şəklini almışdır”* (16, 240).

Nəsimi *“Aşiq bəla yolunda, gərək kim, həmül ola; -Xilafivədə gər qılsa,Nəsimi, qəm deyil, şayəd. Tərəhhüm eyləyə bir göz yalanı dəğsirəçinə”* – deyərək bir beytdə iki modal söz (gərək kim, şayəd) işlədir. Dilimizdə modal sözlər kəmiyyət-cə zəngin olmasa da, semantik baxımdan xeyli rəngarəngdir. Danışanın ifadə etdiyi fikirlərinin məzmunu nə qədər müxtəlifdirsə, onlara görə söylənən münasibətlər də müxtəlifdir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, dilçilikdə modallığın bir tərəfi də obyektiv reallığa münasibətlə bağlıdır. Müasir dilçilikdə daha çox subyektiv modallıq məsələsi aktuallıq kəsb edir. Morfologiyanın aktual tədqiqatlarından biri kimi modal sözlərin məna növləri sırasında yəqinlik, güman, ehtimal, şübhə, bənzətmə, müqayisə, nəticə, sıra, ümumiləşdirmə, mənbə və istinad bildirənlər və s. daxildir. Aşağıda diaxronik-dialektoloji aspektdən maraqlı görünən bəzi modal sözlərə nəzər salaq:

Gərək – güman, ehtimal, fərziyyə münasibəti bildirən modal sözdür. “Gərək” sözünün “kərək” variantı şəklində qeyd olunduğu M.Kaşğarının “Divanı”nda yazılır: *“Bu yaraşır mı” demək olan “kərək mü” sözünə cavab olaraq deyilir və “bəli” mənasındadır* (8, 390).

“Divan”da həmçinin eyniköklü “kərəklik” sözünə də rast gəlirik: – *Bu nənq ol bizgə kərəklik = bu nəsnə bizə lazımdır, gərəklidir*” (8, 484).

Azərbaycan dilində “gərək” sözünün işləndiyi bir atalar sözünün tərkibində bu qədim leksemin semantik çaları daşlaşıb qalmışdır: –*Yüz gün yaraq, bir gün gərək*. Müasir anlamda ehtiyatlı, hər vəziyyətə hazır olan səriştəli adamların lazım olan anda həmin əşyanı ortaya qoyması zamanı işlədilən bu atalar sözünün əsl mənasına baxaq. “Yaraq” ədəbi dildə “yaramaq” feilindən törəmiş söz olub, əsasən “silah-sursat” mənası bildirir. Dastan və nağıllarda “yaraqlanmaq” “silaha sarılmaq, silahlanmaq” mənasında işlənmişdir. Hətta sözün mürəkkəb variantı “yaraq-yasaq”, “yaraqlanmaq-yasaqlanmaq” şəklinə də rast gəlinir. “Yaraq” sözünün şivələrdəki mənasına nəzər saldıqda isə onun “yarax” şəklində Ağdərə, Gəncə, Qazax şivələrində “yaraşıq, bəzək” mənasında işlənməsinə rast gəlirik: – *Bu evin yarağı çoxdu* (Gəncə) (3, 541).

Düşünürük ki, “yarax” sözünün kök morfemi “yara” feilinin də şivələrdəki mənasını bilmək maraqlı olardı. Maraqlıdır ki, Balakən rayon şivəsindəki “yarammax” feili “görünmək” mənasında işlənir: – *Gün kü açıldı, sən gəl, mən də məx’ təvinqavağında yaranajıyam* (3, 541).

“Gərək və yaraq” sözlərinin eyni anlayış bildirməsinin bir əlaməti də “gərəkli, gərəksiz, gərəkməz” kimi sözlərin semantikasında müşahidə olunur. *Gərəkli* – *yararlı; gərəksiz* – *yararsız; gərəkməz/gərəhməz* (Kürdəmir, Zəngilan) – *yaramaz* (3, 179).

“Gərək” qədim bədii mənbələrdə də “lazım” anlamında işlənmişdir: – *Gərək öldür, gərək qoy, hökm hökmündür, rəy rəyindir, Gözüm, canım, əfəndim, sevdigim, dövlətli sultanım* (Füzuli).

Müasir poeziyada da “*Gərəksiz oluruq biz, Səhv düşəndə yerimiz*” – deyən şair Qabil ədəbi dildə daha çox işlənən alınma “lazım” sözünün türk mənşəli və xalq dili qarşılığını yerində işlətməyə müvəffəq olmuşdur.

Düşünürük ki, xalq danışığı dilində “gərəkli” və “gərəksiz” leksemləri “lazımlı” və “lazımsız” sözlərindən daha intensiv işləklilik qazanmışdır. Bu da səbəbsiz deyildir. Çünki Azərbaycan ədəbi dilində eyniköklü “yar=g(ər) – vacib, əhəmiyyətli, lazımlı (adam) və o kökdən törəyən “yaramaq (gərək olmaq), Yaradan (Allah, bacaran, vacib, əhəmiyyətli), yaratmaq (bacarmaq), yaradıcılıq (fitri bacarıq)” və s. kimi məna çalarlarında ilkin semantikanı qoruyan sözlər vardır. Çox maraqlıdır ki, şivələrdə də y-g səs keçidi varitəsilə təzahür edən xeyli sözün semantikasında da eyni anlam dayanır: *gar-bazlamac* (çörək növü) (Xaçmaz, Quba); *gər-iri tut ağacı* (Göyçay, Şəki, Zəngilan); *gər-cəld, zirək* (Ağdam), *gər-kobud, yoğun səs* (Qazax) və s. (3, 174;178). Araşdırmalardan görürük ki, semantik genişlənməyə məruz qalmış bu qədim sözdən şivələrdə xeyli yeni – alət və vasitə adları bildirən sözlər də yaranmışdır: *gar-bit/gərbit*(*yun palaz* – Culfa, Şərur); *garraf*(*ağac mala* – Çənabərək, Qazax); *garuş* (*yastıdaban qadın ayaqqabısı* – Quba); *gərde* (*bıçaq növü* – Bakı); *gərdənə -sapeşən alət* – Ağdam); *gərdənnəməd- xamut* – Salyan); *gərgəncə-dəri* qurutmaq üçün

alət (Ağdam); *gərgino* – *damın üstünə tökülən torpağı bərkitmək üçün alət* –İsmayılı) və s. (3, 174; 178-179).

Çox güman ki, ədəbi dilimizdə fars mənşəli söz kimi qəbul olunan “gərdən”, əslində çox qədim türk mənşəli morfem “gər”-dən törəmiş və yenidən dilimizə qayıtmışdır. Hal-hazırda mətbəx əşyası mənasında işlənən və fars sözü kimi qəbul etdiyimiz “abgərdən” sözündə qədim “gər” morfemi öz ilkin mənasında “gərəklik” anlayışı verir.

Bəlkə – güman, şübhə və ehtimal mənası bildirən modal sözdür. **Bəlkə** modal sözü “deyərsən, güman (ki), ehtimal və s.” leksemlərin sinonimi kimi çıxış edir.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə **bəlkə/bəlgə** sözünün xeyli sayda omonimi verilmişdir. Bu sözlər içində yalnız birinin “bəlkə” ilə semantik bağlı olmasını güman etmək mümkündür. “Bəlgə” Salyan rayon şivəsində “bəhanə” mənasında qeydə alınmışdır: – *Yaxşı adam bəlgə gətirməz* (3, 50).

“Bəlgə” omonim sözünün şivələrdə digər mənalara *nişan* (Gəncə, Kəlbəcər, Kürdəmir, Oğuz, Ordubad, Şəmkir, Zəngilan), *sənəd*, *şafətli qaxı* (Bakı); *vuruşan zaman müdafiə üçün qola sarıyan sarğı* (Ağdam, Bakı, Cəbrayıl, Cəlilabad, Şirvan, Zəngilan); əkin sahələrinin sərhədini bildirən *nişan* (Ağdam, Salyan); gön aşılamaq üçün hazırlanmış maddə (*Şuşa*); boyaqçılıqda istifadə olunan *bitki* (Zəngilan); *sənəd, əsas* (Bakı, Salyan); *batmaması üçün balıq torunun yan iplərinə bağlanan qamış* (İmişli, Kürdəmir); çox duzlu (Masallı) və s. (3, 50).

Lüğətdəki sözlərin əksəriyyətində bəlgə “nişan, əlamət, müdafiə” mənasını əhatə edir (3, 50).

M.Adilov “Niyə belə deyirik?” kitabında “bəlgə və bəlkə” sözünü “söz oyunu” kimi qəbul edərək canlı danışıqda “Bəlkəni əkilblər bitməyib” ifadəsini “bəlgə” sözünü əkinlərin arasında boş qalan, əkilməyən yer, mərz (əkin yerinin hüdudunu bildirən nişan) kimi izah edir: – “*Bu yer tapdandığı üçün əkilsə də, heç nəbitməz. Bəlgəni(bəlgə yeri) əkilblər, bitməyib*”. Sonradan “bəlgə” sözü “bəlkə” ilə əvəzlənmişdir (1, 61). Araşdırmalar göstərir ki, bölgələrimizdə “bəlkə” sözünə fonetik cəhətdən oxşar olan “bəlgim” adlı yeməli yabanı bitki adıdır: – *Bəlgimnən yap yaxşı douğa olur* (Kürdəmir) (3, 50).

İfadənin tədricən ümumiləşərək sinonim ifadələrlə əvəz olunmasını ehtimal edən M.Adilov “kim bilir” və “görək” sözlərinin istifadə olunduğu əsərlərdən nümunə gətirir: – ... *İldırım Atayev*: – “*Kim bilir*”i əkilblər, bitməyib (İ.Əfəndiyev “Atayevlər ailəsi”); – *Doymazova Əliqulunu lağa qoydu*: – *Görəyi əkilblər, bitməyib*” (Ə.Vəliyev “Görüş” hekayəsi) (1, 62).

Deməli, qədim türkcədəki “kərək”, müasir dildəki “görək”lə müəyyən semantik cəhətləri ilə bağlıdır. Beləliklə, ehtimal etmək mümkündür ki, “bəlkə” də “bil ki, kim bilir ki” ilə mənaca yaxındır.

M.Kaşğarının “Divanı”nda isə “bəlkə” güman, şübhə, ehtimal mənalı həm də “ərinç” və “ərki” sözlərinə rast gəlinir: – *Ol kəldi ərinç = o, bəlkə, gəldi, ola ki gələ* (8, 189); – *Yandı ərinç oğrağı, kəldi bərü tığrağı = bəlkə, fikrindən döndü, onun xəbərçisibəri gəldi* (10, 63); – *Ol bardı ərinç* (olar ki, varar – bəlkə, gələr –Q.Q.) (10, 387).

Müəllif “ərki” ədatını şəkk, şübhə bildirən söz kimi təqdim edir: – *Ol kəlürmüərki = o gəlirmi ki*”. Bu ədat sual ədatı yerində işlənir (8, 187).

Düşünürük ki, bu cümlənin “məgər, o gəlirmi”, “bəlkə, o gəlir” kimi də işlənməsi də mümkündür. Əslində canlı şifahi nitqdə və şivələrdə “bəlkə” (sual) şübhə, güman bildirən söz “bərkə” kimi tələffüz olunur: “ərki – bərkə” müqayisəsi eyni sözün sadəcə fonetik fərqlərini ortaya çıxarır. Canlı şifahi nitqdə “əgər ə:r / əyər və s.” variantlarda işlənir: – *Əgər/ə:r ki = bəlkə. - Ə:m biləsən? = Bəlkə biləsən? Ə:m bildün? = Bərkə biləsən?* (danışıqdan) (Neftçala).

Göründüyü kimi, müasir ədəbi dildə indiyə qədər alınma söz kimi təqdim olunmuş əksər bağlayıcıların morfoloji baxımdan tədqiqi, əslində onları təşkil edən morfemlərin qədim türk mənşəli olmasını aşkara çıxarır. Bu məsələdə yeganə istinad tarixi dilində hifz etmiş Azərbaycan dialekt və şivələridir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Niyə belə deyirik? Azərnəşr, Bakı, 1982.
2. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dilçilik İnstitutunun Əsərləri. X c., 1957.
3. Azərbaycan dilində dialektoloji lüğəti. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2008.
4. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı, 1965.

5. Füzuli Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 1992.

6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, Ali məktəblər üçün dərslik. Azərbaycan dilində, "Maarif", Bakı, 1983.

7. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: H.Arslı. Bakı, 1973.

8. Kaşğari Mahmud. "Divanü-luğat-it-Türk", 4 cildə. I cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. "Ozan" nəşriyyatı, Bakı, 2006.

9. Kaşğari Mahmud. "Divanü-luğat-it-Türk", 4 cildə. II cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. "Ozan" nəşriyyatı, Bakı, 2006.

10. Kaşğari Mahmud. "Divanü-luğat-it-Türk", 4 cildə. III cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. "Ozan" nəşriyyatı, Bakı, 2006.

11. Kaşğari Mahmud. "Divanü-luğat-it-Türk", 4 cildə. IV cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. "Ozan" nəşriyyatı, Bakı, 2006.

12. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

13. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. "Yazıçı", Bakı, 1988.

14. Qazi Bühranəddin. "Divan".Tərtib edən: Ə.Səfərli. Azərnəşr, 1988.

15. Qəmbərova Q. Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri. "Sabah" , Bakı, 2020.

16. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1990.

II HİSSƏ

XÜSUSİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN DİAXRONİK-DİA- LEKTOLOJİ TƏDQIQI

Nida morfemlərin diaxronik-dialektoloji tədqiqi

Nida bir termin kimi ərəb mənşəli söz olub, mənası “çağırma, səslənmə” deməkdir. Azərbaycan dilçiliyində nidaların mövqeyi ilə bağlı əsasən iki mübahisəli fikir olmuşdur: 1. Nidaların müstəqil lüğəvi vahid olub-olmaması 2. Nidaların nitq hissəsi kimi hansı qrupa aid olması və s.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Mirzə Kazımbəyin 1840-cı ildə yazdığı “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adlı əsərində nida barəsində geniş məlumat verilmişdir. Əsərin tərcümə, tədqiq və şərhinin müəllifi İdris Abbasova görə, Mirzə Kazımbəy nidaların türk (çox güman ki, əsərin orijinalında “tatar” kimi işlənmişdir – Q.Q.) dilində elə də çox olmadığını və onların təkcə ruhun deyil, ağılla ruhun hərəkətini birlikdə ifadə edən *afe-rin-afərin, haşa-Allah eləməsin, yazıqk-yazıq* kimi sözlərə tam bu adı verməyin mümkün ola bilməməsini qeyd edir (İdris Abbasov, 2017: 643).

Çox sonralar ali məktəblər üçün yazılan “Müasir Azərbaycan dili” adlı dərs vəsaitində nitq hissələri müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna əsasən əsas nitq hissələri (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf),

köməkçi nitq hissələri (qoşma, bağlayıcı, ədat), nida kimi ayrılmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dərsliyin müəllifi Muxtar Hüseynzadə yenidən təkmilləşdirdiyi eyni adlı dərsliyində isə nida və yamsılamaları xüsusi nitq hissəsi qrupuna aid etmişdir (Muxtar Hüseynzadə. 1983: 17).

Qəzənfər Kazımovun “Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya” adlı ali məktəblər üçün dərsliyində isə Azərbaycan dilindəki sözlər tammənəli və natamam mənəli sözlər qrupuna ayrılaraq, nidalar, təqlidi və vokativ sözlər köməkçi nitq hissələrinə yaxın mövqedə olan sözlərə aid edilmişdir (Qəzənfər Kazımov. 2010: 40).

Azərbaycan dilçiliyində nidalar barəsində son onilliklər ərzində sistemli monoqrafik araşdırma Kamal Hacıyevin 2005-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilində nida” adlı monoqrafiyasıdır. Kitabda Azərbaycan dilindəki nidlaların Azərbaycan dilçiliyində, rus dilçiliyində, habelə türkologiyada aparılmış tədqiqatlarına geniş yer verilmişdir. Əsərdə, eləcə də, nidlaların xüsusi söz qrupu, xüsusi nitq hissəsi olması, onların başqa tip sözlərdən fərqi, leksik-semantik təsnifi, həmçinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır (Kamal Hacıyev. 2005).

Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə türkcəsində də nidlaların tədqiqat tarixi Şükrü Haluk Akalın tərəfindən sistemli şəkildə araşdırılmışdır (28).

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilçiləri nidlaların tarixi və dialektoloji tədqiqatı məsələsində də ədəbi dilə dair yazılmış elmi qrammatikaya istinad etmişlər. Məsələn, Hadı Mirzəzadənin həm 1962-ci ildə ali məktəblər üçün nəşr olunan “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası” və hə-

min kitabın “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adı ilə işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşrində nidalarla bağlı diaxron tədqiqata rast gəlinmir (Hadı Mirzəzadə.1990).

Əlisa Şükürovun 1981-ci ildə yazdığı “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” (zərf və köməkçi nitq hissələri) adlı dərs vəsaitində də nidalar tədqiqatdan kənarda qalmışdır (Əlisa Şükürlü. 1981).

Əzizxan Tanrıverdinin 2017-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adlı təkmilləşmiş və əlavə edilmiş nəşrində də nidalar barədə tarixi aspektdə tədqiqatlar aparılmadığı aşkar olunur (Əzizxan Tanrıverdi. 2017).

Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlarda, daha konkret olaraq M.Kaşğarının “Divanü-luğat-it-türk” əsəri üzərində aparılmış monoqrafik tədqiqatda isə müəllif Ramiz Əskər əsil nida və vokativləri ayırmış, “Divan”dan onlara dair nümunələr vermişdir (Ramiz Əskər. 2008: 308).

Azərbaycan dialektologiyası sahəsində isə, əksinə, vəziyyət xeyli fərqlidir. Məmmədəğa Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabının sonuncu 2008-ci il nəşrində 1961-ci ildən etibarən Azərbaycan rayonlarında aparılmış dialektoloji ekspedisiyaların və elmi tədqiqatların nəticəsi kimi nidalar da diqqətdən yayınmamışdır. Bununla yanaşı olaraq, Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı şivələrinin müasir monoqrafik tədqiqatlarında da bu istiqamət diqqətdə saxlanılır (Məmmədəğa Şirəliyev. 2008).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilçiliyində nidalarla bağlı araşdırmalara nöqtə qoyulmamış, əksinə, bu mövzuda aktuallıq kəsb edən yeni məsələlər ortaya çıxmışdır.

Azərbaycan dilinin tarixi məsələlərinin doğru çözümündə dil tarixinə dair abidələrin və əsərlərin xüsusi yeri vardır. Tarixi morfologiyanın, eləcə də digər səviyyələrdə mühüm problemlərin bu materiallar əsasında tədqiqi müasir araşdırmalarda vacib məsələdir. Düşünürük ki, Azərbaycan dilində nidaların tarixi inkişafını öyrənmək maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Mahmud Kaşğari “Divan”ın lüğət-sözlüyünə nidaları da daxil etmişdir. Bu da dilçilikdə nidaların lüğəvi mənasının olmaması ilə bağlı olan yanlış fikirləri təmam alt-üst edir. Nidalar məzmunca bitmiş fikri ifadə etməklə bərabər, semantik baxımdan emosional, imperativ, vokativ və s. mahiyyət daşıyır. Nidaların tədqiqatında, əsasən, hiss və duyğuların ifadəsinə aid olan dil faktları öyrənilir. Digər növlər isə köməkçi nitq hissələrinin tərkibində ümumi halda qalır. Əslində, nidalar adı altında toplanmış belə sözlərin bir qismi hal-hazırda vokativlər kimi araşdırılır. Düşünürük ki, eyni fikirləri imperativ nidalar barədə də söyləmək mümkündür. Məqalədə Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrdə daha intensiv olan nidalara diqqət verilir. Məsələn: *Ay!//Az!; Əyә!//Əkә! və s.* kimi insana aid olan nidalarla bərabər, insanın digər canlılara görə istifadə etdiyi vokativ nidalar da tədqiqat obyektidir. Bu sıraya qədim türklərin ata, öküzə, oğlaqa, dəvəyə, şahinə və s. aid vokativ nidaları daxildir.

İnsanın ünsiyyət ehtiyacının ilk səslə ifadəsi olan nida morfemlərinin araşdırılması onların özünün morfonoloji izahı əsasında yerinə yetirilir. Bu zaman ortaya çıxan faktlar nida morfemlərin etimoloji çözümünə imkan verir və eyni zamanda həmin morfemlərin dildə sözyaratma imkanlarını açıb göstərir.

İnsanın hiss və duyğularının danışq üzvləri vasitəsilə ifadəsi nida adlanır. Nidalar sevinc, kədər, ağrı, ləzzət, istəti, soyuq, acılıq, şirinlik, qorxu, vahimə və s. kimi vəziyyətdən yaranan nitq təzahürüdür. Dilçilikdə nidalar insanın hiss və duyğularının müxtəlifliyi cəhətdən emosional, vokativ, imperativ və s. növlərə ayrılır (Adilov Musa, 1989:185).

Nidalar insanın ünsiyyət ehtiyacından yaranan ilk mənalı səs və ya səs birləşmələri kimi də izah oluna bilər. Təsədüfi deyildir ki, dilin mənşəyi məsələsində “nidalar nəzəriyyəsi” də bu fakta əsaslanmışdır. İntonasiyadan asılı olaraq, hətta bir səsin belə “bitmiş fikir” bildirməsi nidaları nitq hissələri sırasında xüsusi qrupa aid etməyə səbəb olmuşdur. Melike Somuncu “Ünlem ve ünlemlere işlevsel yaklaşım “Garibname örneği”” adlı araşdırmasında yazır: “*Bir ünlemin bazen bir cümle, hatta bir paragraf kadar anlatım gücüne sahip olduğunu söylemek mümkündür*” (Melike Somuncu. 2020: 65-82).

Məqsədimizin nidaları Azərbaycan dilinin tarixi nümunələri üzərindən öyrənmək olduğundan, dilimizdəki bəzi nidaların tarixi inkişafına diqqəti yönəltmək vacibdir. Məsələn:

Az!- Müasir canlı danışığda və şivələrdə əsasən, qadınlara aid nidadır. Dilimizə məxsus əksər dialekt və şivələrdə *ay qız!* əvəzinə işlənir. Nidanın işlənmə tarixi ilə bağlı araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olur ki, türk dillərinin qədim qaynağı M.Kaşğarının “Divan”ında bu söz fərqli fonetik variantda qeydə alınmışdır: **-Aç!** – “Divan”da “ey, ay, hey!” anlamı bidirir: – *Aç, bəri kəl = ey, bəri gəl!* (M.Kaşgari, 2006: 110). Göründüyü kimi, müraciətin kimə aid olması bilinmir. Lakin lüğətdəki “barsğanca aç/eçi” - sözündən təxmin etmək olur ki, bu, yaşlı qadınlara, nənələrə ümumi ad kimi təqdim olunur (M.Kaşgari, 2006: 151). Sözün “Divan”dakı “əçə” variantında isə mənə dəyişərək “böyük bacı” mənası verir (M. Kaşgari, 2006: 151). “Divan”da həmçinin yaxın mənanı ifadə edən “as” leksemi-nin “cariyələrə verilən ad” bildirməsi də qeydə alınmışdır (Kaşgari M, 2006: 147).

“Aç” sözünün “adam, insan” anlayışı, “aça” “yaxın qohum” mənasını verməsinə də rast gəlirik (M.Kaşgari, 2006: 412). Söz “eçi” variantlarda Kültekin abidəsində qeydə alınmışdır: *-Eçim kağan olurtı* (KT, ş.16): *-İnisi eçesin bilməz erti. Oğlu kanım bilməz erti* (KT, ş. 21) (Rəcəbli Ə, 2003: 622).

“Divan”da da əliflə yazılmış bu sözün həm də **əs, əçə, is, içi, ici, əz, əzə, iz, izi** və s. variantlarını da düşünmək mümkündür. Əslində “bacı, maçı” (nənə, ananın anası (Ordubad)) (ADDL, 2007: 341) kimi qohumluq bildirən sözlərin tərkibində “ac, acı” morfemlərinin daşlaşıb qalması təsadüfi ola bilməz. Qadın anlayışı verən bu morfemlərin sadəcə səs keçidlərinə görə fərqlənməsi aydın olur: b-

m; c-ç; -bacı/maçı. Rus dilindəki “мать” - ümumi “ana” mənəli sözdə də qədim türk morfemi donub qalmışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində də anaya “bacı” deyərək müraciət olunması müşahidə olunur. Yuxarıda vurğuladığımız **əçə** fonetik variantında “böyük bacı, abla, əkə” sözlərində [ke] səsini [ç] əvəz edib. Fars dilində də **gərm/cərm, günbəz/cünbəz** sözlərində paralellik müşahidə olunur. Maraqlıdır ki, lüğətdə **içi**: yaşca böyük olan qardaş, **abi** mənasında verilir (Kaşgari M, 2006: 151). Qeyd etmək lazımdır ki, **ç-k** əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində xarakterik əlamət kimi dəyərləndirilir: nekə < neçə, tapanka < tapança, alka < alça (ADNQDŞ, 1962:51).

Əyəl/əkə/əçə sözünün Azərbaycan dilinin Bakı dialektində və Salyan rayon şivələrində “əkəc/ekəc” şəklində “yaşlı, çoxbilmiş” mənasında işlənməsi də müşahidə olunur: – *Lap əkəc arvada oxşı:r* (ADDL, 2007: 156). Bəzi şivələrdəki “əkəliy eləməy” feilinin mənası kinayəli mənada “böyüklük etmək” anlamına gəlir: – *Buna bax, bu balaja boyun-nan əkəliy ele:r maña* (Qazax) (ADDL, 2007: 167). Çənərbək şivəsindəki “əkəbükə” sözündə də “böyük, yaşlı qadın” mənası “dəqiq yaş” anlayışını bildirir: – *Ballı qarı əkəbükə arvadtdı, gənə də alaçatılığ eliyir* (ADDL, 2007:156). Zəngilan rayon şivəsində “əkəşdənəx’” lovğalanmaq, özünü yaşlı adam kimi aparmaq” mənasını verir: – *Səni afat aparsın, nə əkəşdənirsən* (ADDL, 2007:156). Maraqlıdır ki, bu qədim lüğətdə əks olunmuş “əkəc” sözü “özünü hamıya bacı kimi sevdiren; uşaqlıqdan dərrakə və zirəklik göstərən qız” ki-

mi izah olunur. Bu söz qız uşağına bir sevgi izharı olaraq deyilir (M.Kaşğari, 2006: 125). Bəzi şivələrdə isə “əkəc” sözünün təkrarı ilə zərf düzəliir: - **Əkəc-əkəc** – böyük-böyük, lovğa-lovğa mənasında tərz-i-hərəkət zərfi olur: – *Munun ağzın yumsana, gör nə əkəc-əkəc danışır* (Lənkaran) (M.Kaşğari, 2006:156). Məlumdur ki, **ə** → **a** səs keçidi Azərbaycan dilində eyni mənalı **ak(ka)/ağa** sözünün yaranmasına səbəb olmuşdur. Ağacan (Təbriz) “nənə”, ağabacı (Quba), “böyük bacı” kimi sözlərin, eləcə də Ağabacı, Ağabəyim, Ağanış və s. kimi qadın adlarının, Ağabəy, Ağasəlim, Ağamirzə və s. kişi adlarının birinci tərəfi qədim **əçə/əkə** ilə qohum və eyniköklüdür. Xalq danışığı dilində qadınlara məxsus “**ağa**” sözündən *ağainnə* (nənə), *ağabacı* (Basarkeçər) böyük qardaşın arvadı, *ağbacı* (Gəncə) – dayıarvadı mənasında yeni qohumluq terminləri yaratmışlar (ADDL, 2007: 13-14). Görünür ki, **ğ** – **k'** – **q** səs keçidləri ilə sözün sonrakı şəkildəyişməsi ilkin mənaya təsir etməmişdir.

Aqqa (Zərdab, Saatlı) – 1. ata; 2. yaşlı, nüfuzlu kişilərə edilən müraciət forması: – *Aqqa, doxdur gəlif inəx'lərə iynə vurmağa* (Zərdab); – *Aqqa ağsaqqal kişilərə de:liir* (Saatlı) (ADDL, 2007:17). Digər şivələrdə də **akqa/akka** “ata, baba, ağsaqqal, böyük qardaş və s. mənasında da qeydə alınmışdır (ADDL, 2007: 62). Lüğətdə bu qədim sözün **k** – **ç** – **z** səs keçidi ilə olan variantı “əzə” də öz əksini tapmışdır. M. Kaşğariyə görə, oğuzlar “əkə”yə “əzə” deyirlər (M.Kaşğari, 2007: 154). Deməli, **ək** = **əz**; **ak** = **az**. Onda cəsarətlə demək mümkündür ki, bu gün ərəb və fars mənşəli olaraq qəbul etdiyimiz “*əzəm, əzəmət, azman, azər, azan, Adəm, əkə-mən (hegemon)* və s.” kimi sözlərdə **az/əz** morfemi sözün

qədim mənasını dürrüst əks etdirir. Ümumiyyətlə, **a/ə** səsinin “böyüklik, ucalıq, yüksəklik və s.” bildirən sözlərin əvvəlində gəlməsi səbəbsiz deyildir. Dilimizin lüğət fondu bu fikrin həqiqiliyini isbat edir: ana, ata, ağac və s.

Ay! - Azərbaycan dilində ən çox işlənən çağırış nidasıdır. **Ay** bütün hallarda xitabla birlikdə işlənir. Araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, “**ay**” nidasının mənşəyini öyrənmək üçün ən düzgün mənbə M. Kəşğarının “Divan”ıdır. Kitabda “ay” sözünün bütün omonimlərinə nəzər salaq: **Ay** – xitab. - *Kaŋcabardınq, ay oğul, Ərdinq munda inç amul*(*Hara getdin, ay oğul; Burda rahat dinc idin*) (M.Kəşğari, 2007: 143). **Ay** – demək, çatdırmaq. - *Təgür məninq sawımnı bilgəliyə ay, Tınur kalı atatsa kısırak səni tay* (Mənim sözümü bilgələrə çatdır, de: - *Qısıraqın dayı at olsa, qısıraq dincələr*) (M.Kəşğari, 2007: 251). **Ay** – ay (planet). - *Ay kopub əwlənüp, Ak bulut örlənüp*(*Ay çıxıb halələnir, Ağ bulud görünür*)(M.Kəşğari, 2007: 289). **Ay** – ay bitigi - əsgərlərin adlarının və azuqəsinin qeydiyyat dəftəri. - *Anınq atı aydın yodhuldı* (onun adı xaqanın dəftərindən silindi) (M.Kəşğari, 2007: 72). **Ay** – turuncu rəngdə bir qumaş, parça (M.Kəşğari, 2007: 113). **Ay** – “av” sözü kimi əmri tanınamamağı bildirən bir ədatdır (M.Kəşğari, 2006: 114).

Qeyd:*av əmr verənin əmrini saya salmamağı bildirən ədat* (M.Kəşğari, 2007: 113). **Ay** – xidmətçi. - *Kəlsə sanqa yolğıra Udhun anıudhğura, Barsun naru kadhğura, Sattı məninq ayımı* (*Oyat onu uyğudan Yolda sənə rastlasa, Satdı mənim ayımı, Yetsin hara istəsə*) (M. Kəşğari, 2007: 204).

Burada tərtibçi Besim Atalayın “ay” sözünü “xidmətçi” kimi oxumasını qeyd edərək göstərir ki, “Divan”ın I cildinin 111-ci səhifəsinin 2-ci sətrində “ayas” sözünün *“üzlərinin parlaqlığı dolayısı ilə kölələrə dəxi verilən bir isim” olduğu yazılmaqdadır. Bu halda “ay” da “parlaq kölə” mənasında işlədilmiş ola bilər. “Ayas” sözü əvvəllər parlaq gecə, aydınlıq mənasında ikən, sonralar parlaq kölələrə də ad olmuşdur. “Ay” sözünün sonuna “aş, az, as” əlavə edilərək “ayaş, ayaz, ayas” deyilir. “Gün və günəş” də belədir (M. Kaşğari, 2006: 204). Bu fikirdən çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ay və as (z) – hər iki morfemin mənası əvvəldə bəhs etdiyimiz “insan, adam” anlayışı ilə, daha dəqiq, “adsız adam”a (qul və kölələrə) edilən xitabdır. Hər halda, müasir canlı şifahi nitqdə işlənən az/ayza/ayzə/ayzəm kimi müraciət etiketlərini qədim müraciət formasının variantları hesab etmək olar. Xüsusilə, bəzi şivələrdə çox yaşlı qarı və qocanın bir-birinə “az” və ya “ayə” müraciəti canlı müşahidələrimiz əsasında təsdiq olunmuşdur. Qeyd etmək maraqlıdır ki, bu nidaların istifadəsi çox yaşlı nəslin dilində işlənərkən cins fərqi nəzərə alınmır. “Divan”da ay morfemli yuvaya aid olan aya (ləqəb vermək; qorumaq), ayağ (ayama, ləqəb), ayas (ayas; kölələrə verilən adlardan biri), ayru (başqa), aytığ (xitab, hal-əhval soruşmaq), aytış (xətir soruşmaq) və s. sözlər tərtib qaydasına uyğun olaraq verilmişdir (M. Kaşğari, 2006: 58-60). Bütün deyilənlərdən sonra, yenə də əvvəlki fikrimizdə qalırıq ki, “ay” az/ad adı olmayan qul və kənizlərə xitab üçün işlənən nida-sözdür. Lakin bu sözün mənasında deyim (demək), çağırış (çağırmaq), ad (adlandırmaq) və s. yaxın mənalı sözlərin semant-*

tikası əhatə olunmuşdur. Müasir canlı danışqda da yaxın adamlara “ay” xitabı ilə müraciət etmək bir məhrəmlik ifadə edir. Tanımadığımız insanlara “ay” xitabı ilə müraciət etik cəhətdən düzgün deyildir. Maraqlı cəhətdir ki, şivələrdə “ay” morfemindən çağırmaq mənasında işlənən “haylamaq, hoylamaq və hoy! hay! və s.” kimi çağırış və cavab nidaları işlənir: - *Qapıdan nə qədə hayladım, eşidmədilər:* - *O yerəcən bir-birimizi hoyladuğ, so:ra day cavav verən olmadı:* - *A kişi hoy! – Hoy! – Haya gələn olseydun, gələrdün də!* (danışqdan) (Neftçala). Nidalar hər bir xalqın həyat tərzini və məişəti barədə ən dəqiq informasiya mənbələrindən biridir. Məsələn, M. Kaşğarinin “Divan”ında qədim türklərin məşğuliyyətini əks etdirən xeyli nidalar da yer almışdır. Xalqın müəyyən məqsədlər üçün istifadə etdiyi heyvanlara müraciəti bu vokativ-nidalar vasitəsilə əks olunur. Qədim türk həyat tərzinin əsas hissəsinin atla bağlı olmasını göstərən nidalar digər heyvanlara aid nidalardan çoxluğu və rəngarəngliyi cəhətdən fərqlənir:

Ata müraciətlə bağlı vokativ-nidalar: - **Çuh-çuh!** – *atı muşqurmaq üçün çıxarılan səs* (M. Kaşğari, 2006: 127): - *Həç-həç – atları hərəkətə gətirmək və sıxışdırmaq üçün çıxarılan səs.*– Əsli “əç-əç”dir, həmzəyə çevrilmişdir. Bu, ərəbcəyə uyğundur. Ərəbcə qoyun başını alıb gedən zaman, “həçhəçət” deyilir ki, “mən qoyuna bağırdım” deməkdir” (M.Kaşğari, 2006: 278). Müəllif lüğətin digər cildində nidanın atın baş alıb getmək istədiyi zaman onu yavaşıtmaq üçün söylənən söz olduğunu qeyd edərək, ərəb dilinə də uyğun olmasını nəzərə

çatdırır: “*Bu kəlmə qaydadan xaricdir, çünki tərkibində h vardır, halbuki türk dilində “h” yoxdur*” (M.Kaşğari, 2006: 337).

Kurıh-kurıh/kurı-kurı – dayça madyandan geri qalanda bu sözlə çağırılır. Tərtibçi R.Əskər bu nidanın həm də “karı-kurı, kurrıh-kurrıh” variantlarını da bura əlavə etmişdir (M.Kaşğari, 2006: 211).

Çox maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində “dayça” əvəzinə həm də “qulun” sözü sinonim kimi işlənir. Düşünürük ki, “Divan”dakı “kurıh/kurı” morfemi ilə “qulun” sözünün sadəcə fonetik fərqi vardır. Bundan başqa, Azərbaycan dilində “qul” morfeminin “təzə, tər, cavan, körpə, gənc və s.” mənasında çıxış edən onlarla söz vardır. Tarixi gedişat bu morfemi dilimizdə hal-hazırda “gül” halına salmışdır. Eyni fikri bu gün dilimizdə farscadan gəlmə söz kimi səhv yanaşmanı “gül/qol – çiçək” sözünə də aid etmək vacibdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, “Divan”da qeydə alınmış “çından at” sözünün mənası “gül rəngli at” kimi izah olunur (M.Kaşğari, 2006: 143).

Ədəbi dilimizdə “gül” və “çiçək” sözləri tam mənada sinonim olmasa da, morfonoloji yanaşma bu fikrin əksini sübut edir. Çünki canlı xalq danışığı dili və əksər şivələrdə “çiçə” “təzə, yeni və s.” deməkdir. Xüsusilə, bu sözün böyükklərin nitqində uşaqlar üçün səciyyəvi olması deyilənləri sübut edir: *çiçə paltar, çiçə corab* və s. (danışığıdan). Bəhs etdiyimiz morfemlərin tarixən sinonimliyi sübut edən faktlardan biri də bu gün Azərbaycan dilindəki kişi adlarını bildirən onlarla antroponimin **“gül”** morfemi ilə başlamasıdır: *Gülhüseyn, Güləhməd, Gülbala* və s.

Hal-hazırda bu vəziyyət qız adlarında daha çox müşahidə olunsada, fikrimizi əsaslandırmaq məqsədindən irəli gəlir. “Gül” morfemi bəzi poetik ifadələrdə də öz ilkin mənasını yaşadır: *gül bədən, gül əndam* və s. Klassik poetik fikirdə isə “**gül**” birmənalı şəkildə *gənc, cavan, yeniyetmə* və s. mənasının simvolu kimi qəbul olunur.

Öküzlə bağlı vokativ-nidalar: “Divan” da “**uş-uş!**” – öküzü suvarmaq üçün çıxarılan səs mənasında qeydə alınmışdır (M.Kaşğari, 2006: 111). Düşünürük ki, bu nidadada [ş] səsinin əsas funksiyası “fit” səsi ilə bağlıdır. Əlbəttə, bəzi şivələrdə və canlı danışığda “su” həm də “us” kimi “susamaq” feilinin kökündə müşahidə olunur: *-Yaman us-damışdım, bir az qarpız yedim, usduğum kəsdi*; *- Uşağa bir az ussu ver* (Salyan); *- Usdux çətin şeydi*; *-Usduğumnan yane-ram, bir içim su ver mənə* (Qazax) (ADDL, 2007: 520); *- Ussamısan, çay iç* (danışıqdan) (Neftçala). Qeyd etmək lazımdır ki, şivələrdə “us” morfemi əsasında “su” mənası ilə bağlı “usdop” “üç litr yarımliq şüşə qab” (Oğuz), “usğun” “ikidorlu yelkənli böyük gəmi” (Bakı) (ADDL, 2007: 521) qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, Cəbrayıl rayon şivəsində eyni morfem “uş” variantında “su” “axıntı” məzmunu bildirir: *- Burnumnan qan uşqundu* (ADDL, 2007: 521).

Çənbərək və Karvansaray şivələrində isə eyni semantika “uşqu” sözündə “balıqların toplandığı yer” mənasında müşahidə olunur (ADDL, 2007: 521). Bundan başqa, Azərbaycanın bəzi bölgələrində yaz aylarında torpaqdan *uşqun/ışqun* adlı sulu bir bitki çıxır. Bu yabanı bitkinin qanqal, baldırğan kimi zoğunu soyub çiy halda yeyirlər. Gö-

ründüyü kimi, qədim “sululuq” məzmunu bu sözdə mühafizə olunmuşdur. “Divan”da da rast gəlinən “sütül buğda” mənası bildirən “suruş” leksemində “su” (r) və “uş” morfemləri “su” anlamını verən sinonim kök-morfemlər olub, müxtəlif türk tayfalarına aid ola bilər. Eynilə, müasir dildəki “sütül” sözündəki morfemlər də (sü(t) və (ül) qeyd etdiyimiz kimi, “su” mənalı qədim praformalardır. (müqayisə et: *ülgə* (Neftçala) – dənizdə çimmək üçün işarələnmiş yer (Qəmbərova Q, 2020:244)); *ülütmək* (Çənberək) – islatmaq (ADDL, 2007:524) və s.).

Qeyd etmək lazımdır ki, “ül” morfeminin variantı kimi “il” də “su” morfeminin sinonim variantı hesab olunur: İlisu şəlaləsi, İlisu çayı. Qədim “il” morfemi ilə əlaqədar olaraq özbək alimi və şairi Əlişir Nəvai özünün “Mühakimətül-lügəteyn” əsərində yazır: “...burada ən yayılmış və məşhur quş növü “ilbosun” və “ördək”dir. Yeri gəlmişkən, sartlar “ilbosun” sözünü bilmirlər” (Navoiy asarlari tilining izohli luğati. 2-jild, pdf. [www/ ziyouz.com/ kutupxonasi/](http://www.ziyouz.com/kutupxonasi/))

Düşünürük ki, “su” anlamı ifadə etmək üçün lazım olan söz insanın dodaqlarının aldığı vəziyyətin adı ilə bağlı yaranmışdır. Burada bütün dodaqlanan saitlərin “s” və “ş” səsləri ilə birləşməsi kifayətdir. Həmçinin bu səslərin variantları və metateza hadisəsi əsas mənaya xələl gətirmir: -us-su, yaxud uş-şu; uç/uc - üş/şü; üç/üc/ çü/cü; oş-şo; və ş.

“Divan”da “su” sözünün bir neçə fonetik variantına da rast gəlirik: suv (M.Kaşğari, 2006:480), suf (M. Kaşğari, 2006: 476) və s. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində bəzi

onomastik vahidlərin və ya ümumişlək sözlərin tərkibində eyni morfemin qalması müşahidə olunur: *Suvagil kəndi, Həsənsu çayı, Ağsu çayı, İlisu çayı və şəlaləsi, Şuragöl* (Azərbaycan), *suat* (çaydan su götürmək üçün yer – Q.Q.), *sup* (rus dilində) əvəzinə *aş* (duru xörək), *yaş/əşk* (farsca), *islanmış* və s.

Oğlaqla bağlı vokativ-nidalar: - Çik-çik/çilik-çilik – oğlağı çağırmaq üçün işlənən söz (M.Kaşğari, 2006: 145). Çik/cik –Azərbaycan dilində kiçiltmə, əzizləmə mənası bildirən şəkilçi morfem kimi dildə sabitləşmişdir. Dilimizdə (-cik⁴ və -li⁴) – hər iki morfemin kiçiltmə, əzizləmə anlamı bildirməsi məlumdur: sərçəcik (sərçə balası), quzucuq və s. Bundan əlavə, Azərbaycan dilində bu şəkilçi-morfemin –cığaz⁴ sinonim variantı da eyni anlamı verir: quşcuğaz, heyvangiyəz və s. Əgər bu morfemi morfonoloji baxımdan incələsək, görərik ki, -cıq/-cik = az.

Deməli, dilin sonrakı inkişafı mərhələsində kiçiltmə məzmununa yenidən əlavə etmək lazım bilinmişdir. Əlbəttə, bu hal bütün türk dilləri üçün deyil, Azərbaycan dili üçün vacib olmuşdur: *-Balacığazım yanib günün altında!* (danışıqdan) (Neftçala); *- Heyvancigez bilmədi ki, neynə-sün* (danışıqdan) (Bakı).

Bəzi şivələrdə qohumluq terminlərinin sonuna əlavə olunan -li morfemi də əzizləmə, sevgi, hörmət, ehtiram və s. semantikasını qarşı tərəfə çatdırmağa vasitəçi olur: *anahlı, bacılı, bibili, Sevdalı, atalı, nənəli* və s. (danışıqdan) (Neftçala).

Maraqlıdır ki, -lı⁴ bəzi şivələrdə isə, hətta “ay” nidası ilə, antroponimlərlə birləşərək yeni məzmunlu sözlər ya-

radır: - *Ayilli* (müraciət nidası) (Ağdam Quzanlı qəsəbəsi). -lı-li morfemi Neftçala rayon şivələrində müasir ədəbi dildəki “can” anlamına uyğun mənada işlənir: *analı – ana-can; nənəli – nənəcan və s.* Bəzən də *analı,atalı, nənəli və s.* qohumluq terminləri, hətta xüsusi adlara çevrilirlər: *Atalı, Analı, Babalı və s.*

Dəvə ilə bağlı imperativ-nidalar: - **Çök-çök!** – dəvəni çökdürmək üçün, xıxlatmaq üçün işlənən nidadır (M.Kaşğari, 2006: 346). Qeyd etmək lazımdır ki, dəvənin çökməsi üçün müxtəlif şivələrdə, yəqin ki, fərqli nidalar işlənir. Əks təqdirdə, Neftçala rayon şivələrində “**Xıx!**” vokativ-nidası dəvəni xıxırtmaq - çökdürmək məqsədilə işlənməzdi.

Şahini, göyərçini, toyuğu, hindtoyuğunu, qaz və ördəyi çağırmaqla bağlı vokativ-nida: -**Tah-tah!** – uçurulduqdan sonra şahini geri çağırmaq üçün işlədilən söz (M.Kaşğari, 2006: 127). Tərtibçi R.Əskər buradakı “h” səsinin nəfəs almağa xidmət etməsini bildirir. O, kitabın I cildində h səsinin sözlərin sonuna əlavə olunmasının səbəbini pauza verməklə “çağırmaq” anlayışı bildirməsini vurğulayır. Tərtibçi yazır: “*Ancaq bir şeyanlatmaq üçün söylənən sözlərdə o yoxdur*” (M.Kaşğari, 2006: 59-60). M.Kaşğari türk dilində **h** və **ayn** boğaz səsinin olmamasını da xüsusi qeyd edir (M.Kaşğari, 2006: 59-60).

Ulaqla bağlı imperativ-nidalar: -**Tuşu-tuşu (turşu-turşu)** – eşşəyi durdurmaq istəyəndə işlənən söz (M.Kaşğari, 2006: 212). Tərtibçiyə görə, bəzən **t** ilə **ş** hərfləri arasına **r** girir, lakin bunu heç vaxt yazıda ifadə etmək mümkün deyil. **Tu/tur-şu** nidasının morfonoloji incələnməsi zamanı sözün etimoloji izahı da aydınlaşır: **tur** – dayan, **şu/şu**

“çu” sözü yerində işlənir: *-Barğıl şu = hələ get, getsənə”, kəl şu = hələ gəl, gəlsənə” deməkdir* (M.Kaşğari, 2006: 202). Fikrimizcə, bu söz dodaqların sıxılaraq titrədilməsi nəticəsində bəzi ev heyvanlarının çağırışı zamanı çıxarılan səsdir. Bu səsin orfoqrafiyada reallaşması “turşu!” nidasını ortaya çıxarmışdır.

Op-op! imperativ-nidası – eşşəyin ayağı sürüşəndə söylənən söz. *Bu, ərəblərin “lə’ən” sözü kimidir, “qalx” deməkdir* (M.Kaşğari, 2006: 109). Güman etmək olar ki, bu nida müasir anlamda ayaqların yerdən qaldırılması mənasında işlənən “hoppanmaq” sözünün kök morfemidir. Bəzi şivələrdə hətta “oppa!” nidası yerə yıxılmış uşağı yerdən qalxmasına təhrik edən nida kimi işlənir. Bundan başqa, “oppa” həm də uşaq dilində “gəzmək”, “gəzməyə getmək” mənası verir: *–Gedəy oppalara!* (danışıqdan) (Neftçala).

İtlə bağlı vokativ-nidalar: -Kah-kah! – köpəyi çağırmaq üçün çıxarılan səs (M.Kaşğari, 2006: 127). İnsanın rəngarəng həyat və məişəti və bundan irəli gələn psixoloji məqamları öz əksini nidalarda tapır. Nidalar xalqın milli xarakterik cizgilərini əks etdirir. Xalqın davranış mədəniyyəti, etik-estetik səciyyəviliyi də nidalarda ifadə olunur. Nidalar nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. İnsanın sənət və məşğuliyyətini səciyyələndirən spesifik nidalar da vardır. Bu nidaların tarixi çox qədimdir. M.Kaşğari “Divan”ında belə nidaları əks etdirməklə, qədim türklərin həyat tərzini, məşğuliyyət və maraqlarını müasir günümüzdə qədər gətirə bilmişdir. Çox maraqlıdır ki, bu

nidaların əksəriyyəti əslində leksik mənası olan müstəqil sözlərdir. Onlar imperativ nidalar kimi qəbul olunur. Məsələn, “Divan”da **Çık!** - onu incidən və qorxudan adama qarşı çıxma bilməyən şəxsin söylədiyi bir qorxutma sözüdür (M.Kaşğari, 2006: 141). **Çıx!** nidası indi də eyni vəziyyətdə qədim mənasına uyğun halda işlənir.

Öp-öp/hop-hop! – “Divan”dakı izaha görə, bir adam özünü öyüb dediyini isbat edə bilməyəndə başqası onun haqqında “hop-hop, bir dayan görək” deyir (M.Kaşğari, 2006: 117). Qeyd edək ki, Neftçala rayon şivələrində bu nida eyni vəziyyətdə olan uşaqları utandırmaq məqsədi ilə işlənir. “Hop!, hopa basmağ, hop-hopış” (şanapipik) və s. sözlərdə eyni morfem mü^əahidə olunur (Qəmbərova Q. 2020:151). M.Ə. Sabirin məşhur “Hophop” imzası da şanapipik (şivədəki hop-hop quşu) quşunun utancaqlıq bənzərliyinə görə molla-nəsrəddinçilər tərəfindən şairə verilmiş təxəllüsdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözün “hibob” (Bolnisi, Borçalı), “hibop” (Borçalı, Qarayazı) variantları da vardır (ADL,1999: 225).

Kovuç-kovuç! imperativ-nidası.Sözün “Divan”dakı izahına görə, cin çarpan adamların üzünə soyuq su səpilir, sonra “kovuc-kovuc” deyilir, başı üstündə üzərlik və öd ağacı yandırılır (M.Kaşğari, 2006: 162).

Görünür ki, şər qüvvələri qovmaq məqsədilə işlənən bu nidadə sözün təsir gücünə də böyük inam ifadə olunmuşdur. “Divan”da verilmiş “kovuc” sözünün müasir dilimizdə nida məzmunu olmasa da, qədim bir sözün iki müstəqil kök morfemdən yaranmasını aydın görmək olur: kov+uç. Buradakı “kov” morfemi Azərbaycan dilindəki

“qovmaq” feilinin köküdür. Məlum olduğu kimi, dildə müxtəlif canlıları qovmaq məqsədilə işlənən nidalar müxtəlif sözlərdir: inəyi, camışı qovmaq üçün “ho!”, qoyunu qovmaq üçün “eyha!”, iti qovmaq üçün “sürük!, pişiyi qovmaq üçün “pişt!”, toyuğu qovmaq üçün “kiş!” və s. Maraqlıdır ki, bəzi şivələrdə və canlı danışığda “uç” nidası xoşa gəlməyən insana qarşı işlənən nidadır: *-Uç burdan!* Hətta canlı danışığda “Rədd ol!” nidasının evfemistik forması kimi qəbul olunur. Belə görünür ki, tarixən “uçmaq” feilinin həqiqi mənalarından əlavə, şəraitdən asılı olaraq ekspressiv çalarları da olmuşdur.

Ok! imperativ-nidası - M.Kaşğari “Divani-luğət-it-türk” əsərində “ok” morfemindən feillərdə təkid ədatı, hal mənasına yaxın bir ədat kimi bəhs etmişdir. Maraqlıdır ki, müəllifin verdiyi ok/ök sözünün türk dillərində “ancaq, məhz, yalnız, elə və s.” mənalarını da bildirməsi aydın olur. Qədim türkcədə **ok!** feillərdə təkid ədatı – *Barğıl ok = gedərsən ha!* (M.Kaşğari, 2006: 112) – “Divan”da *Ok!* hal mənasına yaxın bir ədat kimi izah olunur: – *Baya ok kəldim = bayaq gəldim.* – *Əmdi ok aydım = elə indiçə dedim* (M.Kaşğari, 2006: 112). M.Kaşğari bu qədim sözün cümlədə müxtəlif mənə yaratması məsələsinə də toxunmuşdur: – “ke” hərfi o şeyin özünü, eynisini bildirmək üçün əlavə edilmişdir: – *Ol ərni ok kəltür*” ifadəsi “o adamın özünü gətir” deməkdir. Qalın və tox söylənən sözlərdə və “ka” və “ğ” artırılan sözlərdə “ök” yerinə “ok” işlədilir (M.Kaşğari, 2006: 139). Məsələn, “yazok ət” “Divan”da basdırma, pâyızda bəzi ədviyyatlar vurulmaqla qurudulan ətdir, eləcə

saxlanır və yazda yeyilir: -*Bu “yaz ok ye”* sözündən alınmışdır, “*ancaq yazda, baharda ye*” deməkdir (M.Kaşğari, 2006: 22). Deməli, tarixən **ok!** ancaq, məhz, yalnız və s. ədatlarının mənasını da ifadə etmişdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu morfem köməkçi nitq hissələrini bildirən bəzi sözlərdə, məsələn, “*gərək*” sözündə əvvəldə qeyd olunan mənaları ifadə edir. Müasir canlı danışığda bir qrup insanın istifadə etdikləri *Ok!/Okey!* imperativ-nida sözünün tarixi ilə bağlı kiçik araşdırma onun əslində daha qədim türk mənşəli söz olmasını ortaya çıxarmışdır. Musa Adilovun bu nida barədə yazdığına görə, XIX əsrdə ABŞ prezidenti olmuş Cekson ingilis orfoqrafiyasındakı müha-fizəkarlığa qarşı çıxaraq eşidilən kimi yazmaq prinsipini irəli sürmüşdür. Bu məsələ ilə bağlı belə bir rəvayət var ki, bir dəfə sənədlər imzalanmaq üçün prezidentə təqdim olunur. O da öz növbəsində sənədə “*All correct / oll korrekt / – düzdür, hər şey qaydasındadır*” dərkənarı qoyur. Söhbət ondadır ki, prezident öz dərkənarını tələffüz şəklinə uyğun olaraq bu sözlərin yalnız baş hərflərindən ibarət olan **OK!** şəklində yazmışdı (Adilov M, 2012:113).

Düşünürük ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində var-varizm hesab olunan *Ok!* və *Okey!* imperativ-nidalarının morfem incələnməsi *ok-ey* şəklində “*Divan*”da qeyd olunduğu mənalardan əlavə, həm də **Oldu! Baş üstə!** kimi semantik çalarları ifadə edir.

Ma! imperativ-nidası. “*Divan*”da əmr ədatı kimi qeyd olunan və qədim türkcədə “*al, aha, bu da*” mənasında olan bu sözün bəzən sonundakı əlif hərfi **h** hərfinə çevrilir və “*mah*” deyilir (M.Kaşğari, 2006: 204). Çox maraqlıdır

ki, Müasir Azərbaycan ədəbi dilində əmr şəklinin II şəxsə aid mənasında **al!** nidası bəzi dialekt və şivələrdə **“ma!”** kimi işlənir. Deməli, bu gün Azərbaycan dialekt və şivələrində **“ma!”** imperativ nidasının həm **“al(maq)”**, həm də **“ver(mək)”** məzmunu daşıyır: *-Ma bu kitabı qardaşına ver* (Balakən) (ADDL, 2007:341). Qax rayon şivəsində isə bu sözün **maa:** variantı da eyni anlamı bildirir: *-Maa, habı da sağa çatacax* (ADDL, 2006: 341).

Balu-balu! imperativ-nidası. – “Divan”da “layla, ninni” mənasında yer almışdır (M. Kaşğari, 2006: 218). “Divan”ın çıxarışında sözün digər nüsxələrdə necə oxunmasına aydınlıq gətirərkən qeyd olunur ki, uyğurlar bunu “bə-lü-bəlü” şəklində oxumuşlar. Çinlilər də eynən bu cür vermişlər (M. Kaşğari, 2006: 218). Tərtibçinin də qeyd etdiyi kimi, **bal(u)/bəl(ü)** fonetik paralelləri mənaya təsir etmir. Güman edirik ki, Azərbaycan dilinin ədəbi dili və dialektləri səviyyəsində də vəziyyət eynilə belədir. Yəni, **a-ə** səs keçidi mənaya təsir etmir: **qara/qərə; xalça/xəlçə, qayçı/qəyçi** və s. (Məmmədağa Şirəliyev, 2006: 39). Lakin bir məsələni unutmaq olmaz ki, qədim türk yazısında da **a, ə** və **e** səslərinin hərfi işarəsi eynidir.

Tədqiqatçı Elşən Şükürovun yazdığına görə, Köktürk ədəbi dilində sait səsləri ifadə edən hər bir hərfin öz imla qaydası olmuşdur. Məsələn, **a, ə, e** sait səsləri sözün başında və ortasında, demək olar ki, heç vaxt yazılmamışdır (Elşən Şükürov, 2006: 5). Burada sait səslərin sözün müxtəlif mövqelərində qalın və incə işlənməsinin yanaşı gələn samitdən asılı olmasını qeyd etməyi lazım bilirik. Görünür

ki, bu hal türk dialektlərinin variantları olduğundan, ixtiyarilik və sərbəstlik oxucunun öhdəsinə buraxılmışdır. O səbəbdən də müasir Azərbaycan ədəbi dilində “körpə, uşaq” mənası verən “bala, balaca” kimi sözlər indi əksər şivələrdə, xüsusilə, qərb qrupu şivələrində “bələcə, bələncə” kimi variantlarda işlədilir. Hətta, canlı danışığıdakı “bəbə” (bala, körpə) variantında da “bə” morfemi ilkin kökü təsdiq edir. Digər tutarlı fakt kimi, həmçinin tarixən “a” səsinin fonosemantik mənasının kiçik anlamlı sözlərdə işlədilməsinin mümkünsüzlüyünü müşahidə etmək çətin deyildir: ba(ba)-böyük; bə(bə) – kiçik. “l” səsinə gəldikdə isə, burada, o öz fizioloji-akustik keyfiyyətinə görə kiçiltmə, əzizləmə semantikasını tamamlamağa xidmət edir. Düşünürük ki, eyni fikirləri y səsi barədə də demək mümkündür. Təsadüfi deyildir ki, rus dilinə də keçmiş “malış” sözündə kök morfem cüzi fonetik dəyişmə ilə qalmaqla bərabər, türk dillərinin morfolojiyası üçün səciyyəvi olan –ı(ş) morfemini də qəbul etmişdir.

Müqayisə et: bala(ca) – (Azərbaycan dili) – mal(-ış) (rus dili). Qeyd etmək lazımdır ki, müasir rus dilində “mal” morfemi əsasında “malo-az ; malenkiy-kiçik; malo çto” – “hələ az deyilmiş” və s.” kimi söz və ifadələr də formalaşdırır. Belə olduğu halda, sual yarana bilər ki, bəs nə üçün rus dilində “lay-lay” sözü “bay-bay” şəklində ifadə olunur? Burada da, ilk növbədə, sözün imitativ təsir gücünü unutmaq olmaz. Yəni, “bay” qədim türkcədə “bayılmaq” müasir mənada “özündən getmək” mənası verir.

Görünür ki, tarixən “uymaq və ya uyumaq” kimi semantik çalar qədim türk tayfalarının bəzində “bay” mor-

femi əsasında düzələn sözlərlə ifadə olunmuşdur: bayılmaq (özündən getmək. Azərbaycan dilində də “bay-may-lay” şəklində dəyişməyə məruz qalmış bu morfemin əsil semantik mənası sabit qalmışdır. Bəhs olunan nidalarda u səsinin fonosemantik məzmununda “çağırış, səsləniş” olması danıla bilməz. Bu fikri canlı danışığda və şivələrdə təsadüf etdiyimiz “uy!” nidası təsdiq edir. Şivələrdə “uy vermək(səs vermək),hay vermək (səs vermək, cavab vermək) uylamağ(səsləmək), haylamağ/hoylamağ (çağırmaq) (Neftçala, Salyan); oy vermek (türkcə).

Çox inandırıcı görünür ki, bayquşun, və bəzi heyvanların da çıxardığı uca səslər “ul(a)maq” adlanır. Bəzi folklor nümunələrində bayquş və xoruza aid səs “bannamaq və baynamaq” kimi işlənir. Güman ki, “bayquş” sözünün kök morfemi də buradan gəlir. Onda demək olar ki, “ban və qu” (səs mənasında) iki eyni mənalı sözün praformalarındır. *Balu/bəlü/bayu* morfemlərinin qohum olmayan dillərdəki lüğəvi mənasını araşdırarkən rus dili və fransız dili də düşündürücü nəticələr verir. Belə ki, rus dilindəki “balansirovat (müvazinət saxlamaq, ləngər vurmaq – Q.Q.)

Azərbaycan ədəbi dilindəki “yellənmək” anlamına tam uyğun gəlir. Eləcə də fransız dilindəki “balancer” (yellənmək) feilində, “balancair” (yelləncək) (Fransuzskiy-russkiy, russkiy-fransuzskiy slovar, 1983) kimi sözlərdə tipoloji bənzərliklə bərabər, semantik eynilik onu göstərir ki, bu nostratik köklər bəşəriyyətin yaratdığı ilk morfemlərdəndir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində nida morfemlərin Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügət-it türk” əsəri üzərindən diaxronik-dialektoloji araşdırılması aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə əsas verir:

- Azərbaycan dilçiliyində nidaların nitq hissəsi kimi mövqeyi barədə fikir müxtəlifliyi vardır.

- Azərbaycan dilində nida morfemlərin Mahmud Kaşğari “Divan”ı üzərindən diaxronik-dialektoloji araşdırılması göstərir ki, bu dildəki nida morfemləriqədim türk tayfa dillərində də işlənmişdir.

- Nidalar hiss və duyğuların ifadəsi olması cəhətdən bəşəriyyətin ilk sözləri olub, həm də ümumbəşəri səciyyə daşıyır.

- Nida morfemləri türk tayfa dillərinin etnokultural, etnoetik, etnopsixoloji xarakterini özündə yaşadır.

- Nidalar müxtəlif sözlərin etimologiyasının açılmasında düzgün nəticələrə gəlməyə imkan verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov Musa. (2012), Əyləncəli dilçilik. Bakı: “Elm və təhsil”.

2. Adilov Musa. Verdiyeva Zemfira. Ağayeva Firəngiz. (1989), İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: “Maarif”.

3. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. A-L (1999), Ankara : Dil Kurumu.

4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z. (2007), Bakı: “Şərq-Qərb”.

5. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. (2007), Bakı: “Elm və təhsil”.

6. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. (1962), Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı.
7. Drevnetyurkskiy slovar. (1969), Leningrad: "Nauka".
8. Əlisa Şükürlü. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. (1981), Bakı: API-nin nəşri.
9. Əzizxan Tanrıverdi (2017), Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı: "Elm və təhsil".
10. Fransuzsko-russkiy, russko-fransuzskiy slovar. (1983), Moskva: "Russkiy yazık".
11. Hadı Mirzəzadə. (1990), Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
12. Hadı Mirzəzadə. (1962), Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası, Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı nəşriyyatı.
13. Kamal Hacıyev. (2005), Azərbaycan dilində nida, Bakı: "Nurlan".
14. Qəmbərova Qüdsiyyə. (2020), Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri, Bakı: "Savad".
15. Qəzənfər Kazımov. (2010), Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: "Elm və təhsil".
16. Mahmud Kaşğari. (2006), Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. I cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. Bakı: "Ozan".
17. Mahmud Kaşğari. (2006), Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. II cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. Bakı: "Ozan".

18. Mahmud Kaşğari. (2006). Divanü lüğat-it-türk. Dörd cilddə. III cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. Bakı: "Ozan".

19. Mahmud Kaşğari. (2006), Divanü lüğat-it-türk. Dörd cilddə. IV cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: R.Əskər. Bakı: "Ozan".

20. Melike Somuncu. (2020). Dil Araştırmaları, Bahar 2020/26: 65-82.

21. Mirzə Kazımbəy (2017). Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov, Bakı: Zərdabi LTD MMC.

22. Muxtar Hüseynzadə. (1983), Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: "Maarif".

23. Navoiy asarlari tilining izohli luğati. 2-jild, pdf. [www/ ziyouz.com/ kutupxonasi/](http://www.ziyouz.com/kutupxonasi/)

24. Ramiz Əskər. (2008). Mahmud Kaşğari və onun "Divanü- Luğat-it-Türk" əsəri, Bakı: "MBM".

25. Rəcəbli Əbülfəz. (2003), Göytürk dilinin sintaksisi, Bakı: "Nurlan".

26. Rəcəbli Əbülfəz. (2006), Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II hissə, Bakı: "Nurlan".

27. Şirəliyev Məmmədağa. (2008), Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, Bakı: "Şərq-Qərb".

28. Şükrü Haluk Akalın. Türkiye Türkçesinde Ünlem. Çukurova Üniversitesi TürkolojiAraştırmalarıMerkezi. <https://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/4.php>

29. Şükürov Elşən. Köktürk ədəbi dilinin imlası. (2006), (Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı), Bakı:

İXTİSARLAR

1. **ADDL** – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z. (2007), Bakı, “Şərq-Qərb”.

2. **ADL** – Azərbaycan dialektoloji lüğəti. A-L. (1999), Ankara: Dil Kurumu.

3. **ADNQDŞ** - Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. (1962), Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı.

Yamsılamaların diaxronik-dialektoloji tədqiqi

Dilçilik ədəbiyyatlarında səs təqlidi sözlər, müxtəlif terminlərlə, yamsılamalar, miməmlər, vokativlər və s. ifadə olunmuşdur. *“Obyektiv aləmdə mövcud olan səsləri təqlid etməklə düzələn söz. Mahiyyətə obraz olan bu sözlər səsləri yalnız təxmini şəkildə (dilın artikulyasiya bazasının imkanlarına uyğun şəkildə) əks etdirir”* (2, 235).

Müxtəlif şəraitdə insanın çıxardığı səsləri, habelə heyvan və quşların özünəməxsus səsləri, təbiət hadisələrinin (külək, yağış, ildırım və s.) və obyektiv aləmin müxtəlif səbəblərdən və ya obyektiv qanunlarla bağlı səsləri (suyun səsi, odun yanması zamanı çıxan səs, otların küləyin təsirindən səslənişi, heyvan və quşların özünəməxsus səsləri-

nin) insan tərəfindən ifadəsi zamanı yaranan sözləri yamsılama adlandırmaq daha uyğundur.

Dilin mənşəyi məsələsi üzərində düşünən dilçilər arasında səs təqlidi nəzəriyyəsinin tərəfdarları da olmuşlar. Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə tədqiqat-araşdırmalarda həm ana dilinə məxsus dil nümunələri, həm də ana dili ilə müqayisəli şəkildə Avropa mənşəli dillərin materialları tədqiqata cəlb olunmuşdur (13, 222).

Səs təqlidi sözlər müəyyən obyektin səsi ilə bağlı olduğu üçün lüğəvi vahid hesab olunur. Başqa sözlə, səs sözün mənasını yada salır. Ə.Dəmirçizadə *“Azərbaycan dilinin üslubiyyəti”* əsərində yazırdı: *“Sövti-təqlid sözlərinin formalaşması göstərir ki, dildə olan səslərin, demək olar ki, hamısı bu və ya digər mənə çalarlığına malikdir. Məsələn, “u” səsi “uğultu”, “gurultu”, “qurultu” və buna bənzər hadisələrin səs rəngini vermək üçün, “ş” səsi “atışmaq”, “çarpışmaq” kimi əməliyyatın və ya “şırıltı”, “xışiltı” kimi hadisələrin, yaxud şaqraqlıq, şənlik kimi psixi halların səs rəngini vermək üçün əlverişli hesab olunur. Buna görə dildə mövcud olan səslərin belə şərti-nisbi mənə rənglərinə səslərin mənə çalarlığı deyilir (7,42).*

Səs təqlidi sözlərin insanın mərkəzi əsəb sistemi ilə, daha dəqiq desək, eşitmə orqanının baş beyində yaratdığı qavraması və nitq vasitəsilə ifadə olunma ilə meydana gəlir. Deməli, səs təqlidi sözlərdə milli-etnik kimlik, səciyyəvilik əks olunur. Səs təqlidi sözlər obrazlı xarakterə malikdir. Əlbəttə, bu da səbəbsiz deyildir. Çünki canlı müşahidədən yaranan təəssüratın beyində obraza çevrilmə prosesində yeni söz yaranır. Bu cəhətinə görə bəzi dilçilər yamsılamaları okkozional sözlər hesab edirlər. Məsələn, xalq

arasında insanın xarakterik reflektor hərəkətinə görə insanlara verilən ləqəb və ayamalar buna nümunə ola bilər: Xor-xor, Tın-tın, Zır-zır, Zıncı, Dır-dır və s.

Dildə yeni söz yaratma cəhətinə görə yamsılamalar derivatoloji imkanlara malikdir. Bəzi yamsılamalar ədəbi dildəki lüğəvi vahidlərin ekvivalenti kimi qəbul olunur. Yamsılamaların həm də bədii-üslubi effekti vardır. Dilin daxili imkanlarına dərinlən bələd olan söz sənətkarları yeri gəldikcə yamsılamalardan bəhrələnməmişlər. Bu baxımdan səs təqlidi sözləri emosional-ekspressiv leksikaya daxil olan xüsusi mövqeyə malik olduğunu əsas götürən M.Hüseynzadə bu sözləri “yamsılamalar” adlandıрмаğı məqsədəuyğun hesab etmişdir. O, yamsılamaları semantik müxtəlifliyinə görə iki qrupda birləşdirmişdir: 1. Səs yamsılamaları; 2. Görünüş yamsılamaları (15, 307).

Qeyd etmək lazımdır ki, yamsılamalara həmçinin hərəkəti yamsılayan sözləri də əlavə etmək olar. Dildəki hərəkət feillərinin leksik-semantik müxtəlifliyi buna imkan verir. Bu, həm də gələcək tədqiqatlar üçün yeni mövzu verir.

Yeri gəlmişkən, dilçilikdə səs təqlidi sözlər və ya yamsılamalar terminlərinin dəqiqləşdirilməsi barədə demək olar ki, yamsılamalarda həm də görünüş təqlidlərinin sözlə ifadəsi də diqqətdə saxlanılır.

Beləliklə, yamsılamaların aşağıdakı növlərinin diaxronik-dialektoloji aspektlərinə nəzər salaq: 1) səs yamsılamaları; 2) əlamət, görünüş yamsılamaları; 3) hərəkət yamsılamaları.

Səs yamsılamaları. Araşdırmalar göstərir ki, səs yamsılamaları lap qədimdən leksik vahid hesab olunmuşdur. M.Kaşğarının “Divan”ında onlarla səs yamsılaması bunu təsdiq edir. Müəllif bu sözləri verərək sözün mənasını izah edir: *çık!* – *qorxutma sözü* (18, 141); yaxud *çar-çar* – *maye səsi* (18, 132); *ık* – *hıçqırıq bildirən səs* (18, 112); *kak-kuk* (kağ-kuğ) – *qazın çıxardığı səs* (20, 137); *pat* – *bir şey düşəndə çıxan səs* (18, 336); *taku-taku* – *səs bildirən söz* (18, 367); *takır-takır / tikir-tikir* – *at nalının çıxardığı səs* (I, 367); *trinq* – *qulağın cingiltisinə bənzər səs* (20, 322) və s.

Səs yamsılamaları folklor nümunələrində bədii effekt yaratmağa xidmət edir: *-Taxçadan düşdü tapb elədi, Gülsənəm onu hapb elədi.*

“Tıq-tıq xanım və Siçan bəy”, “Cik-cikin nağılı”, “Pıspısa xanım və Siçan bəy” və s. nağıllarda “qəhrəmanlar”ın adı səs yamsılamalarından ibarətdir.

Anadilli yazılı dilin qədim nümunəsi kimi İ. Həsənoğlunun “Apardı könlümü bir qəməryüz canfəza dilbər” qəzəlinin “qül-qül” rədifi sürəhidən tökülən suyun səsinə əks etdirməklə bərabər, obraza çevrilərək “qülgülü şahid, qülgülü badə, qülgülü məsti” və s. bədii-poetik leksemlər yaratmışdır.

Maraqlısı odur ki, dilimizdə **qül** morfemli “su” məzmunlu bəzi sözlərin əsasında səs yamsılaması dayanır: *gəl-gəl* (arxaizm) – su qabı, Gilgilçay (Quba), gildir-gildir yaşı, Suvagil (Zaqatala) və s.

Azərbaycan dilində q(g) – l səs hüddudunda sait səslərin ixtiyariliyi ilə **su** anlamlı sözlər çoxdur: *qol* (xol) – Kür çayının qolunun və Xəzər dənizinin sahilinin əhatə etdiyi

ərazi: coğrafi termin, göl – coğrafi termin, göl (şivələrdə çox yağlı olan sulu xörək mənasını verən dərəcə bildirən söz (xörəy göl yağdı), gülöyşə – nar sortu, xəlic (körfəz, boğaz, kanal) (Q. Azərb.).

Düşünürük ki, Neftçala rayonu ərazisindəki Xıllı və Qoltuq toponimləri də, çox güman ki, “xıl” və “qol” **su** məzmunlu köklərdən, həmçinin **-lı** əlamət bildirən morfemlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Oykonimlərin Kür çayının və Xəzər dənizinin sahilində yerləşməsi, hər halda, belə ehtimalı əsaslandırır.

Qeyd edək ki, “xıl” kökünün müstəqil leksem olması faktını əsaslandıran onun eyni şəkildə Masallı rayonu ərazisində yerləşən Xıl kəndinin də mövcud olmasıdır.

Digər türk dillərində də “kul” eyni “göl” mənasında hidronimlərin tərkibində daşlaşmışdır: İssıkkul.

Maraqlıdır ki, rus dilinin Azərbaycandakı ada şivəsi olan molokanların dilində “qolış” “çay daşı” deməkdir. Eləcə də rus dilindəki “qulyaş” xörək mənasında “sulu” məzmunu daşıyır.

Azərbaycan dilinin Şahbuz rayon şivəsindəki “Kılخالı” sözündə (yağın tortası mənasında) duruluq, sululuq məzmunu aydın görünür.

S.Mollazadə yazır: “Bir sıra qədim türk dili faktları göstərir ki, “qol” komponenti Gödək qol oroniminin (Şəki) tərkibində müasir dilimizdə təsadüf olunmayan tamamilə başqa mənalı söz kimi işlənmişdir. Qədim türk dili abidələrindən “Divani-lügət-it-türk” və “Kutadqu biliq”də

“qol” sözünün “vadi” mənasında işlənməsinə təsadüf olunur (DTS. s.453) (34).

Düşünürük ki, yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, Neftçala rayonu ərazisində toponim kimi qalmış Nord Ost Qoltuq və Züd Ost Qoltuq sözünün tərkibində qədim mənə mühafizə olunmuşdur. Çox maraqlı haldır ki, bu toponimin rus dili variantı “Kultuk” şəklində yazılır və tələffüz olunur. Hər halda, yerli əhali də ərazilərindəki su hövzəsini dəniz yox, göl kimi təsəvvür edirlər. “Tuq” morfeminin də “su” anlamı ilə bağlılığı “ovduğ” sözündə ortaya çıxır. Dilimizdəki “dovğa” da eyni mənəni ifadə edir. şivələrdəki duğa (Quba), do:ğa, doyğa və s. variantlar da bu fikri təsdiq edir. Hətta Mingəçevir şivələrində “suqabı” mənasını verən “duqqu” eyni qədim köklə eyni semantikanı saxlamışdır.

Dilimizdə Kür çayı ətrafında indi də qalan Tuğay meşələrinin adında da qədim türk mənşəli “Tuğ” su məzmununu yaşadır. Qeyd etmək lazımdır ki, Kürətrafi regionlarda sözün “toğay” (Şirvan, Sabirabad, Salyan) variantı çay kənarında qalın ağaclıq, yulğunluq, meşə, Bərdə rayon şivəsində “sahil” mənasında qədim mənəni qismən əhatə edir (4, 500).

Ümumiyyətlə belə görünür ki, Azərbaycan hidronimləri sırasında su məzmunlu səs təqlidi morfemlərdən yaranmış adlar vardır.

Maraqlıdır ki, bəzi şivələrdə işlənən boğboğa, portport/bortbort (Neftçala) – termal sular, şırrama (Daşkəsən, Gədəbəy, Xanlar) – güclü yağış, şırrağan (Şəmkir) – şəlalə, şırnö:ux (Gədəbəy, Xanlar) – navalça, şırnoylu (Başkeçid,

Borçalı) – şələləli, şırna 1.(Zəngilan) – nov; 2. kiçik şələlə (Meğri); şırnov (Ağdərə) – kiçik şələlə və s.

Aparığımız etimoloji araşdırmalar nəticəsində bəzi hidronimlərin qədim su səsi məzmununu verib, ümumiyyətlə su, maye anlamı səs təqlidi sözlərdən yaranması aşkara çıxır. Mormor (Gədəbəy rayonu), Qarqar çayı (Tərtər rayonu), Tərtərçay (Tərtər rayonu), Varvara su anbarı, Vəlvələçay (Quba) və s.

Hətta bəzi oykonimlərim “su”dan törənməsi morfem səviyyəsində araşdırılmasından doğru etimoloji izahlara gətirib çıxarır. Məsələn, Beyləqan, Biləsuvar, Bülbülə, Biləcəri, Bilgəh, Tərtər və s.

Səs təqlidi sözləri və ya səs yamsılamaları, həm də ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri hesab etmək olar. Bu proses həm şivələrdə, həm də ədəbi dildə gedir.

Şivələrdə və canlı danışqda: – partdadan – pirotexniki vasitələr, partdama (mədə-bağırsağ pozuntusu); kuş-kuş – yuxu, lay-lay – yuxu, maç-maç – öpüş, tıntın – burnunda danışan adam, xırtxırt – suxari, cızbız – xörək adı, dır-dır – deyingən, nanay – qarmon, oyun havası, cip-cip – cücə, şax-şax – salafan, polietilen torba, şap-şap – çəkək, ev ayaqqabısı, qırtqırt – anac toyuq, zığ-zığ – quş adı, cik-cik – sərçə, xor-xor (xoruldayan adam), çak-çuk (ələvə gəlir), zırzır (ağlağan), çax-çax (dəyirmə alət), dığ-dığ (söz-söhbət) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, səs təqlidi sözlərdən əmələ gələn yeni sözlərə digər dillərdə də rast gəlinir: kukereku

– xoruz, mumu (inək) (rus d.); uvya (südəmə körpə), çilik (sərçə) (Molokan); çırt-çırt – yapışqan vasitə, pas-pas (toz təmizləyən ev əşyası) (türk) və s.

Səs təqlidi sözlərin qədim nümunəsinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlirik: qas-qas gülmək, gu-gu hürmək və s.

Səs yamsılamaları bədii əsərlərdə sözlərin ekvivalenti kimi komik bədii effekt yaradır: Q.Kazımov “Komik bədii vasitələr” əsərində Mir Cəlalın “Dirilən adam” povestinin dili barədə yazır: “*öhə – ə!, vaaay!, vaxssseeey! Hapçxi! İhi-ih! və s. səs təqlidi sözlər əvəzinə “çığıрмаq”, “əsnəmək”, “ağ-lamaq”, asqırmaq və s. işləmə bilərdi. Lakin yuxarıdakı sözlərin yaratdığı yumoru, satirik münasibəti saxlaya bilməzdi. Bu halın özü də uğurlu üslubi dəyişmənin komik təsirlilik qanunauyğunluğun təbii nəticəsidir*” (23, 287).

Səs təqlidi sözlər həm də uşaq leksikonunun əsas tərkib hissəsi kimi maraqlıdır. Səs yamsılamalarının bu cəhəti yazıçı və şairləri də cəlb etmiş, bir sıra uşaq əsərlərində onları obraza çevirmişlər: “Cikcikin nağılı”, “Pıspısa xanım və Siçan bəy”, “Cırcırma və qarışqa”, “Tıq-tıq xanım” və s.

Azərbaycan dilçiliyində səs təqlidi sözlərin tədqiqinə həsr olunmuş müxtəlif elmi işlər aparılmışdır (13, 1, 42, 5).

Görünüş yamsılamaları. Azərbaycan dilinin leksik fondunda səs yamsılamaları ilə yanaşı görünüş yamsılamaları da çoxdur. Bu sözlərin morphem səviyyəsində araşdırılması bir neçə səbəbdən dilçilikdə əhəmiyyət kəsb edir:

1. Dilin qədim qatlarında bəzi müasir sözlərin düzgün etimologiyasını tapmağa imkan verir.

2. Görünüş yamsılamaları Azərbaycan antropologiyasını ləqəblərlə zənginləşdirir.

3. Dildə vulqarizmlərin əsas bazasını təşkil edir.

4. Görünüş yamsılamaları bədii əsərlərin üslubi zənginliyini təmin edir.

5. Görünüş yamsılamaları mürəkkəb sintaktik təkrarları formalaşdırır.

6. Görünüş yamsılamaları əsasən əlamət anlayışı bildirən düzəltmə sifətlərin yaranmasında baza rolu oynayır.

Dilimizin lüğət fondunda görünüş yamsılamaları morfemləri əsasən aşağıdakı heca quruluşlarında təzahür edir:

1. CVC + CVC – çil-çil (parça), tor-tor (parça), sal-sal (qayalar), biz-biz (tüklər), dik-dik (çöplər), qat-qat (paltar), mil-mil (parça).

Eyni heca tipində olan bəzi görünüş yamsılamaları hərəkətə məxsus əlamət ifadə edir: pıl-pıl (qızarmaq), dik-dik (dayanmaq).

Görünüş yamsılamalarının qədim nümunələrinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da rast gəlinir: - *Köpək Qazanın atının ayağına çap-çap düşər, sin-sinsinlər* (25, 45); - *Ədəblə yab-yab gerü döndi* (25, 54); - *Qunt-qunt biləklərin solmasaydı, AğamBeyrək diyədam, ozan, sana* (25, 62); - *Apul-apul yürüşindən, Aslan kibi turuşundan*; - *Oğlanböylə digəc bildir-bildir gözinin yaşı rəvan oldu* (25, 47).

Dastandan gətirdiyimiz nümunələrdəki *çap-çap* (düşmək), *yab-yab* (gerü dönmək), *qunt-qunt* (biləklər), *apul-*

apul (yürüş) və s. görünüş yamsılamalarının arxaik olmasına baxmayaraq, onların mənasını mətndən anlamaq mümkündür: *çap-çap* – *tez-tez*, *qunt-qunt* – *qüvvətli*, *möhkəm*, *güclü*, *apul-apul* – *şəstlə*, *bıldır-bıldır* – *dayanmadan axan* və s. mənasında başa düşülür.

Maraqlıdır ki, verilən nümunələrdəki “*çap-çap*, *bıldır-bıldır*” yamsılamaları olduğu kimi, “*apul-apul*” təqlidi sözü isə fonetik dəyişmə ilə dialektlərdə işlənir: – *Çap!* – Neftçala rayon şivəsində “*tez qaç!*” komandası kimi işlənir. Qədim morfem kimi, *capik/çəpik* (*tez*, *cəld*) yazılı mənbələrdə də öz izini saxlamışdır: – *Surəti-mənidə eyçəpik süvarim, qandasan?* (16); – *Çəpik quş yuvasını kəndi pozar* (35).

“*Çəpik*” Salyan rayon şivəsində cüzi fonetik fərqlə “*zirək*, *diribaş adam*” mənasında işlənir: – *Zalım oğlu çox çəpiğ gedədi* (4, 89).

Ədəbi dildəki *at çapmaq* birləşməsi mənasında, eləcə də Tabasaran şivəsindəki “*çappağ*” (atda yorğa yerləş) da yaxın mənaları bildirir.

Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrdə görkəmli şairi S.Rüstəmin məşhur şeirlərindən birində Çapayev obrazının səciyyələndirməsində şair bu soyadın kök morfemini yerli şivəyə (Bakı dialekti) məxsus “*çaparaq*” feili bağlaması ilə əlaqələndirmiş və gözəl alliterasiya nümunəsi yaratmağa müvəffəq olmuşdur: –*Çaqıl daşlı çayları Çapayev çap-çapa Keçib biçir çöllərdə çar generallarını*; –*Çap! O çap-sın,mən çapım, qoy biz də çapaq! Çap! Gələcək günlərin əlindən sevinc qapaq!*

Şairin qələmində “*çap(maq)*” həm “*at çapmaq*”, həm də “*tez! cəld!*” əmrlərinin mənasını özündə cəmləşdirir.

Dastandan gətirilən nümunələrdəki “bildir-bıldır” (yaş) görünüş yamsılamasının da morfonoloji incələnməsi bizi bu sözün etimoloji izahını verməyə sövq edir. **Bıl/bil/bul/bül**, eləcə də, b – m əvəzlənməsi ilə dəyişən kök morfemin əsasən, Azərbaycan dilində, qismən də qohum olmayan dillərdə “su” anlamı bildirməsi xeyli maraqlı nəticələr verdi. Fikrimizi təsdiq məqsədilə Azərbaycan ərazisindəki hidronimlərin bir hissəsinin bəhs etdiyimiz morfemlər əsasında olmasının şahidi oluruq: *Biləsuvar*, *Bilgəh*, *Biləcəri*, *Beyləqan* (xalq danışığında *Biləqan*), *Bül-bülə*, *Bulla* (ada), *Bulduq* (çay) (30, 121); *Biləv* (Ordubad).

Əlbəttə, bununla *bıldır-bıldır* sözünün kökünün də ən qədim “su” anlamı bildirməsini əsaslandırmaq fikrindəyik. -dır morfeminə gəldikdə isə, bunun da müasir “duru” sözünün kökü olmasını isbat etməyə ehtiyac görmürük. Maraqlıdır ki, canlı danışıda bəzən eyni mənada “bıldır-bıldır” əvəzinə “gildir-gildir” sözü sinonim və dublet kimi işlənir: – *Uşağın gözündən gildir-gildir yaş gəlir* (danışıqdan).

Bakı, Gədəbəy, Kürdəmir, Salyan və s. rayonların müxtəlif şivələrində “gilə-gilə”, “damcı-damcı” mənasında işlənən “gil” morfeminin mühafizə olunduğu hidronimlərdən və ümumişlək sözlərdən geniş bəhs olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə “su” mənalı bir sıra ümumişlək sözlərin tərkibində də “bal/bul morfemi qorunub qalmışdır: *bulaq*, *bulud*, *bulvar*, *bulyon*, *balıq*, *balina*, *bal*, *baldırğan* və s.

Eyni zamanda b – m səs keçidi ilə – *Mil* (yeraltı sular mənbəyi), *Milax çayı* (Naxçıvan), *moloko* (rus d.), *milk* (ingilis d) və s.

Maraqlıdır ki, “mil” morfeminin əks oxunması zamanı yaranan “lim” kökündə də eyni “su” mənası vardır: *limon*, *lumu*, *limonad*, *liman*.

m – l həddində açıq saitlərlə düzələn morfemin də “su” məzmunu aydın hiss olunur: *mal* (süd verən inək), *malako* (rus dili).

l- r səs keçidi ilə m – r çərçivəsində də eyni halı müşahidə edirik: *Mormor* (*Gədəbəy*); *Mərmərə dənizi*, *Marian çökəkliyi*, *mərcan* (*su canlısı*), *Mərzə* (*Şamaxı*), *Marneuli*, *Murana* (*Qax*), *Mərdəkan* və s. Hətta, rus dilindəki *more*, fransız dilindəki *mere* (dəniz), *Murmansk* (Rusiya); *marinad* və s. sözlərdə “su” semantik əlaməti aydın görünür. Neftçala rayonşivələrində də “*morış* (iri tor), *marmahi* (balıq növü) və s.”.

Dastandan verilmiş nümunədəki “*apul-apul*” görünüş yamsılamasının etimologiyasını açmaq üçün sözün morfolojiizahına ehtiyac vardır: *ap - ul*.

Ap – (h) ap(b); y(ap); op/h(op); aba (*ata, ana, baba*), *opa*(*öz-bək d.*) (*böyük bacı, hörmətli xanım*); *baba – ata, baba, ağsaqqal* və s.; *oppa!* – *nida*. (*Qorxmaq, durmaq, hərəkətə gəlmək zamanı işlənən nida*).

a foneminin qədim türkcədəki mənası “uca, hündür, yüksək; qiymətli və s.” kimi anlaşılır. Maraqlıdır ki, dilin müasir vəziyyətindəki “alp” arxaizmini “ap” morfeminin variantı kimi düşünmək mümkündür. Məsələn, qədim türk yazılı abidələrinin dilində “apa” və “alpağı” rütbə

mənasında işlənmişdir. “Alpağu” leksemının “ağu” morfeminə gəlincə, bu sözün dilimizdəki çoxmənalı “ağa” leksik vahidinin türk mənşəli olmasını göstərən fakt olduğu-nun şahidi oluruq. “Apa” həm də “böyük qohum, ulu, əcdad”dır. Paralel olaraq, “alp” sözü də “igid, qəhrəman” anlamından əlavə, şəxs (kişi) adlarına bir titul kimi əlavə olunmuşdur: Alp Urunu, Alp Salçı və s. Eləcə də “apa tar-kan” qədim türk yazılı abidələrində həm rütbə mənasını, həm də “şəxs adı”-nı ifadə etmişdir. “Apalar” variantında da həmçinin rütbə, titul anlamı olmuşdur (36, 480; 414-415).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də “aba” həm “ana”, həm “ata” mənasında işlənir: – *Abam taxıl bi-çiydi* (Zəngilan); – *Biz “aba” di:rux anıya* (Təbriz);

Deməli, Gədəbəy, Quba, Ordubad, Zəngilan şivələrində “aba – ata”, Cəbrayıl, Qax, Təbriz, Şəmkir şivələrində isə “aba – ana” mənasında işlənir.

Morfemin *abay* forması isə, maraqlıdır ki, yalnız qadın anlamında işlənir. Şəki şivələrində bu söz “*ləzgi arvadı*”, Qax şivələrində “*xala*”, Çənberək şivələrində isə “*bacı*” mənasında qalmışdır (4, 11).

Deməli, “ab(a)” semantik genişlənmə kəsb edərək hələ də hörmət-izzət və etik çərçivənin göstəricisi kimi dildə yaşayır. Bu məzmun incəliyindən çıxış edərək, demək olar ki, *ap* – şəstlə, ağır, hörmətlə, cəsarətlə yerişi səciyyə-ləndirən morfemdir. Hər halda, sözün ikinci heca morfeminin (ul) morfosemantikası da bu fikri təsdiq edir: ul (u) – dilimizdə hörmətli, yaşlı, qoca, ahıl, uca rütbəli, şəxsiyyət və

s. anlamlarda işlənir: “ulu” sözü həm canlılara, həm də cansız əşyalara şamil olunan epitet kimi poeziyada, nəsrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: *ulu dağlar, ulu torpaq və s.* Hətta bəzi toponimlərin tərkibində ən qədim anlam daşlaşıb qalmışdır: *Ulluxanlı, Ulacalı, Ulaşlı və s.*

Nəticə kimi demək olar ki, “Apul-apul yürüşündən, Aslan kibi turuşundan, qanrıluban baqışından Ağam Beyrəgə bənzədürəm, ozan, səni!” – deyən Beyrəyin “ulu qız qardaşı onun igidlik əlaməti kimi şəstlə, inamlı, dik və qürurlu yerişini təsvir edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti” ndə iti-iti, cəld mənasında zərf kimi verilmişdir (26, 20).

Düşünürük ki, dastanda işlənmiş “yab-yab” zərfinin də yuxarıda bəhs etdiyimiz “ap” görünüş təqlidi sözlə əlaqəsi vardır. Lakin məsələ ondadır ki, burada “y” foneminin inkar məzmununu bildirməsi kontekstdən məlum olur: – Ədəblə yab-yab gerü döndü (25, 57). Yəni, mənaca şəstlə yox, təzim edərək anlamına uyğun gəlir.

Dastanın izahlı lüğətində “yab-yab – yavaş-yavaş zərfi kimi izah olunur (s.98). Dilimizdəki bəzi y səsi ilə başlanan sözlərin semantikasına nəzər saldıqda, belə təəssürat yaranır ki, “y” səsinin antonim yaratmaq keyfiyyəti olmuşdur. Elə bu nümunədə olduğu kimi: ap(ul) (şəstlə)-yab (təzimlə); ağ(k) (su) - yağ; itmək-(getmək) – yetmək (çatmaq); ok – bəli (hə) – yox (xeyr); ön (qabaq) – yön (ət-raf); um(maq) (giley) – yum (xeyir-dua); – ur (yaşayış yeri) – yur(d) – (yaşanmayan ev); üz(ləmək) (üz çəkmək) – yüz(mək) – soymaq və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında müşahidə olunan qədim görünüş yamsılaması kimi “qunt-qunt” (biləklər) lekseminin də morfonoloji araşdırmasının xüsusi əhəmiyyəti olduğunu düşünürük. Morfonoloji quruluşu Azərbaycan dilinin ahəng qanunundan kənar CVCC – CVCC tipli “qünt” həm də “qut” orfoqrafik variantında çox qədim və çoxmənalı söz olsa da, dastandakı kontekstdə “möhkəm, sağlam, güclü, bərk və s.” mənalarını bildirir: – *Qunt-qunt biləklərin solmasaydı Ağam Beyrək diyədam, ozan, sana* (25, 62); – *Başımda qunt işıqlar saqlardım səninçün* (25, 70); – *Alınbaşa qunt işığım urardım* (25, 124).

Beyrəyin bacısının dilindən qardaşına məxsus əlamətlərin “qunt” (qut) kimi ifadəsi çox maraqlıdır. Çünki indiyə qədərki tədqiqatlarda “qut” lekseminin daha çox “tale, bəxt; müqəddəs, uğur, xörək və s.” kimi semantik çalarlarından daha çox bəhs olunmuşdur. Əslində dastanda “qutlu və qutsuz” sözləri də işlənmişdir: – *Qutlu olsun dövlətiniz!*; – *Qədəmi qutsuz gəlin deyincə, udsuz gəlin desünlər*(KDQ).

Deməli, dilin qədim dövründə “qut və qunt” sözləri müxtəlif anlamlar ifadə etmişlər. Düşünürük ki, dilin tarixində “qut” və “qunt” həm də “k'ut və k'unt” variantında işlənmişdir. Hər halda, sözün qədim tələffüz formasını yaşadan dialekt faktları bunu bizə diqtə edir. Dastandakı mənə ilə bağlı araşdırmalara əsasən demək olar ki, qut/qunt; k'ut/k'unt sözlərinin ən qədim mənaları belə dilə qorunub saxlanmışdır (28).

Beyrəyin bacısının qardaşının biləklərini təsvir edərkən dediyi “qunt” müasir anlamdakı “möhkəm, güclü və sağlam” mənasına uyğun gəlir. Müasir canlı danışqda və ədəbi dildəki “qundaq” (çağa, bələnmiş körpə) mənasında qədim mənanı yaşadır. Hətta “qundaqlamaq” feilinin belə kökü eynidir. Məlum olduğu kimi, qədim ailə ənənəsinə uyğun olaraq, analar körpəni qundaqlayardı. Bu, körpənin sümük sisteminin düzgün formalaşması ilə yanaşı, onun rahat olmasını və sağlamlığını təmin edirdi. Azərbaycan dilinin əksər şivələrində xüsusi üsulla körpənin möhkəm bələnməsi “qundaqlamaq”, bu halda olan dövr və körpə özü isə “qundaq” adlanır. Bundan əlavə, “qundaq” tufəngə məxsus hissələrdən biri kimi “möhkəm, davamlı” ağaclardan yonulub düzəldilir. Qundağın funksiyası silahın bütün itələmə qüvvəsinə tab gətirməklə bərabər, həm də möhkəm dayaq funksiyası daşımaqdır. Deməli, “qut” sözünün M.Fasmerin lüğətindəki “sağlamolun” mənası (9, 426) təsadüfi deyildir. Çox qədim tarixə malik bu nostratik söz müasir Avropa dillərində eyni mənada işlənir. Alman dilində *Guttentaq! –Salam! Guten morqen! – Axşamınız xeyir!; ingilis dilində Good morning! – Sabahınız xeyir!; Good afternoon! – Günortan xeyir! və s.*

Şivələrdə qund/qud sözünün “bərk,sıx” mənasını bildirən xeyli söz mühafizə olunmuşdur: *kündə* (xəmirin bişirmə formasına salınmış vəziyyəti), *küt* (bərk, küldə bişmiş çörək), *k'ut/qut* – tumurcuq; *kotdamax* – iri tikişlə paltarın hissələrini birləşdirmək, kökləmək (4, 264); *kitirgə* – ağac yapışqanı və s.

Maraqlıdır ki, dilimizdə texniki termin kimi işlənən “qubron” da “qud” əsasıdır. Qudron – neft qalıqlarından alınan müxtəlif texniki ehtiyaclara tətbiq etmək, həm də yollara döşəmək üçün işlədilən qara, bərk yapışqanlı maddədir (10, 149).

Qeyd edək ki, qund/qud morfemi həm də ədəbi dildəki “qondarmaq” feilinin kökündə qədim semantik mənalarından birini yaşadır. Çoxmənalı söz kimi həm də “bələmək, quraşdırmaq, hazırlamaq” kimi geniş mənə daşıyır. Bundan başqa, şivələrdəki bəzi sözlərin tərkibində də qut/k'ut morfemi fonetik cəhətdən dəyişmiş şəkildə “bərk” mənasında işlənir: kitirgə.

M.Fasmerin lüğətində k'ut/qut morfemi əsasında əmələ gəlmiş “k'utır” sözünün “kök, dolu insan” mənasında verilməsi həm də bu əlamətin sağlamlıq əlaməti kimi qəbul olunması ilə bağlıdır (9, 149). Əgər sağlamlığın ilkin şərtlərindən biri kimi qidalanmanı qəbul ediriksə, onda qut/k'ut morfeminin “qida, azuqə” mənası bildirməsini unutmaq olmaz. Müasir şivələrdə də qalan mənə və sözün varlığı fikrimizə dəstək verir: – Sə:rdən ağzıma qut dəymi-yib (Naxçıvan) (4, 318).

Qut sözünün bu mənası ilə bağlı araşdırma zamanı sözün həm də “k'utya” – şənlikdə, dəfn, xatirə günü, doğum günü, bayram qabağı xüsusi mərasimlər üçün monastrlarda bişirilən xüsusi xörək adı mənası qeydə alınmışdır. Yarma, bal və üzumdən (kişmişdən) hazırlanan bu xörək adı müasir kulinariyada “k'utya” şəklində öz funksiyasını dəyişsə də, yarmadan bişən ümumi xörək çeşidlərini əhatə

edir. Fikrimizcə, rus dilindəki *k'uşat*, *k'uxnya*, *k'uyurstvo* sözlərinin kök morfemi eynidir. Onda dilimizdəki qutab/k'utab, k'otlet kimi xörək adlarının kökündə də eyni morfemin qalmasının şahidi oluruq. Bu qədim morfemin “qot” variantı Zəngilan şivəsindəki “qotmac” (“qoyunun son südündən bişirilən sıyıq” deməkdir (4, 310).

Qax rayon şivəsində də bəhs etdiyimiz “qut” morfemindən düzəlmiş “qital” sözü “yağlı lavaş” mənasında işlənir. Ədəbi dildəki “qida” sözünün də “qut” əsaslı olması açıq görünür. Dildə “donub qalmaq, mətəl qalmaq, hey-rət etmək” kimi mənanı bildirən “matı-qutu qurumaq” birləşməsində də “gücü tükənmək” anlamı qalmışdır. Çənbərək şivəsində “mat-qut” lekseminin mənası “fərsiz” kimi qeydə alınmışdır. Şivədə mürəkkəb sözün tərkibi kimi gördüyünüz “qut” ədəbi dildəki “küt” (fərsiz, key) sözünün sinonimidir. Qeyd etmək lazımdır ki, “mat-qut” birləşməsinin birinci tərəfinin “mat” sözünün şivələrdəki semantik çalarlarını araşdırarkən, Salyan rayon şivəsindən götürülmüş “matar” (iştaha) leksemi diqqətimizi cəlb etdi: – Matarın olmasa, yiyəmməzsən (4, 346).

Deməli, nə zamansa, dildə “mat = qut” olmuşdur. “Məcaz və iştaha” kimi alınma sözlərin qədim türkmənşəli ilk variantı ana dilində mövcud olmuşdur. Dilimizin müasir vəziyyətində “mətah”, şivələrdə isə “matağ”, “matağam” (nadir tapılan, qiymətli şey) (Salyan) şəklində hələ də “həyatı”nı davam etdirir: – Bı matağam şeydi, hər adamda olmaz (4, 346).

Bakı dialektində də “matağ tikə” kinayə mənasında eyni mənada işlənir: – Görürəm, matağ tikəsən! (N.Zeynalovanın nitqindən).

“Mat” morfeminin ədəbi dildəki mənası, əslində, “qut” sözünün tarixi semantikasının antonimidir: – Kür bırda laf mat axır (Kürdəmir); – Su mat axan yerdə iri balıq olur (Şirvan);

Salyan şivəsindəki *matdım, mat-mat* sözlərində də eyni morfemin işlənməsini görürük. “Matdım-matdım”, hətta ədəbi əsərlərin dilində istifadə olunur. Son illərdə ədəbi dilin lüğət tərkibinəsifat şəklində daxil olmuş “mat” neologizmi “parlaq” rəng effekti bildirən sözün antonimi kimi “donuq” mənasını bildirir: mat rəng – parlaq olmayan, donuq görünüşlü rəng deməkdir. Müşahidələr göstərir ki, q – d hüduunda olmaqla, sonuncu səsin keçidlərində “bərək” anamlı çoxlu leksik vahidlər mövcuddur: q – t – qatı (bərək); qa(r)t (bərək); qut/k'ut (tumurcuq); (Neftçala); q – d – qad(ağ) (mismar) (Neftçala) və s.

Əlbəttə ki, morfemin hər iki səsinin keçidlərindəki vəziyyətdə də kök morfemlər üçün mahiyyət dəyişmir: q – y – qay(maq) (smetana); qay(ır) – ərp; quy(maq) (etnoqrafik xörək adı) (Neftçala); qaya (bərək daş); qay(ır)maq (bərkitmək; düzəltmək) (Şəmkir) və s. Güman edirik ki, rus dilindəki “roqata” (buynuz) sözünün tərkibində qədim türk-mənşəli “qut” vardır. Əks təqdirdə, tibbi-bioloji termin kimi işlənən “buynuz maddəsi” “buynuz qatı” adlanması təsadüfi ola bilməzdi.

Qud qədim və nostratik məzmunun real ifadəsini müasir good – Allah sözündə qalması təsdiq edir. Həmçinin ərəbcədə “müqəddəs, pak” anlamlı *Qüds, sadıq, müqəddəs, farscada qüdsi, qüdsiyyə, qüdsiyyə*t və s. sözlərin kök morfemi “qud”dur. “Qud” müasir türk dilində K'utsi, yəhudi dilində Qod, ingilis dilində Quteyres, Qeyts, alman dilində Quttenberq, Azərbaycan dilində Qüdsi, Qüdsiyyə, Siddiqə, Sadıq, Müqəddəs kimi antroponimlərdə mühafizə olunmuşdur.

“Qut” morfeminin qədim mənələrindən biri də “dövlət” mənası bildirməsi olmuşdur. Hər halda, e.ə. Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim “qut” morfemli dövlət və şəhər adları, həmçinin qədim etnonimlər bunu təsdiq edir. Azərbaycan ərazisindəki Kotam, Anaqut, Ataqut, Siyaqut (Naxçıvan, Ordubad), Qutqaşen, Gürcüstan Respublikasında Kutaisi şəhəri, Rusiyada Surqut və Dağıstanın Qudermes şəhərlərinin adında və s. fikrimiz təsdiq olunur (3).

Belə güman etmək olar ki, rus dilindəki ro(qat)a-buy-nuz, roqatıy-buynuzlu sözlərinin tərkibindəki qat (qot/qut) morfemlərinin semantikasında həm də “güc, qüvvət” mənələrini ifadə edilir.

O. Süleymenov “Az i ya” kitabında “qudaa” sözünün tofalarca “maral – öküz” mənasını verdiyini yazır. Müəllif eyni zamanda, bu sözün “udu” formasının “qoç”, günəş tanrısı; uduk/ıduk müqəddəs kimi qədim türkcədəki mənələrini də qeyd almışdır (40,119).

Beləliklə, şümercədə “udu-qud” morfemlərinin semantik mahiyyətinin yaxınlığı ortaya çıxır. Onda qədim

Azərbaycan xalq mərasimi “Qodu-qodu”nun müqəddəs, tanrı keyfiyyətləri–gün çıxarmağı bacarmağın məhz “Qud-qod”a məxsus olmasının təzahürü aydın olur. Deməli, Roman-German dillərində daha çox ilkin forma Qod/qud və ərəb dilindəki Xuda sözünün eyni mahiyyəti bildirməsinə şahid oluruq.

Güman edirik ki, “qudurmaq” feilinin insana aid edilməsində də “hədsiz iddiada olmağın” ifadəsi əks olunur. Bu qədim sözün digər mənası da “uğur, inkişaf, tərəqqi, bilik, xoşbəxtlik” və s. semantik çalarlara gedib çıxır.

Hərəkət yamsılamaları

Dilimizin lüğət fondunda hərəkət yamsılamalarının da müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu sözlərin morfein səviyyəsində araşdırılması dilin qədim dövrlərində hərəkət adlarının, daha dəqiq desək, bəzi feillərin dildə mövcudluğunu aşkar etməklə, həm də onların etimologiyasını izah etməyə yardım edir. Eləcə də dilin müasir səviyyəsində bəzi feillərin semantik tutumunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Doğrudur, müasir dil baxımından həmin sözlər dilçilikdə zərf hesab olunsa da, onların təkrar yolu ilə düzəlməsi, fikrimizcə, təqlid etmək deməkdir. Beləliklə, hərəkət yamsılamalarının diaxronik-dialektoloji səviyyədə öyrənilməsinin aşağıdakı əhəmiyyəti ortaya çıxarılır:

- Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrdəki bəzi hərəkət yamsılamalarının dəqiq etimoloji izahı verilir.
- Azərbaycan antroponimiyasında ləqəb və ayamaların tərkibində daşlaşmış qədim feilləri aşkar edir.

– Hətta bəzi isimlərin (heyvan, quş) adlarının etimologiyası açılır (mozalan, cırcırma, tatrığ, “İsaq-Musaq”, “hophop”, “Qaynama”).

– Hərəkət yamsılamaları bədii əsərlərin üslubi zənginliyini təmin edir.

– Dildə vulqarizmlərin əsas mənbəyini təşkil edir.

– Hərəkət yamsılamaları geniş mənada əlamət anlayışı ifadə edir.

– Xalqın yaratdığı hərəkət yamsılamaları ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Qədim yazılı mənbələrdə də az-çox hərəkət yamsılamaları günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. M.Kaşğari “Divan”ında işlənmiş – *Ol məni a kıldı* (18, 113) – cümləsindəki “a kıldı” feili – yəni, “o məni çaşdırdı” cümləsindəki “a”, fikrimizcə, ən qədim hərəkət yamsılamasıdır. İnsanın müxtəlif qəribəliklər qarşısında çaşqınlıqdan və heyrətdən ağzının açıq qalması təbii haldır. Dildə **A!** nidasının olduğu məlum olsa da, “a qalmaq” feilinin olması qəribədir. Müasir dildə çaşmaq, çaşqınlıq zamanında insanın qeyri-ixtiyari ağzını açıq saxlaması, görünür ki, təbii psixoloji haldır.

Canlı danışıda “ağzı açıq qalmaq, ağzı açıla qalmaq” kimi işlənən feillər eyni halı ifadə edir. Şivələrdə “ağzı ayırq”(Tovuz), ağzı ayıra qalmaq (Neftçala), ağzı ayrıla qalmaq (Salyan)”, ayrısa qalmaq (Şəki) variantlarında da eyni mənə – çaşqınlıq, heyrət, heyranlıq və s. anındakı vəziyyəti ifadə edir. Dilin tarixinə dair qədim nümunələrə nəzər saldıqda buradakı hərəkət yamsılamalarının əsasən birhəcalı olması müşahidə olunur. Daha çox (VC, CVC) örtüsüz

açıq və örtülü qapalı heca tipində olan bu yamsılamaların eyni zamanda qədim feillərin kök morfemi olmasını güman edirik. Məsələn, M.Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmış “əç-əç” yamsılaması atları qeyrətə gətirmək və ya sıxışdırmaq üçün çıxarılan səsdır (18, 167). “Divan”da bu sözün “həç-həç” variantı da verilərkən, müəllif bunun ərəbcəyə uyğunluğunu vurğulayır. “Ərəbcə qoyun başını alıb gedən zaman هجعتبالغنم deyilir ki, “mən qoyuna bağır-dım” deməkdir (19, 278).

Maraqlıdır ki, keçiləri otaran zaman da “hoç-hoç” yamsılaması işlənir (19, 278). Müasir canlı danışqda və bəzi şivələrdə də keçiləri qovmaq və ya çağırmaq məqsədilə “keç-keç”, qoçları döyüşdürmək zamanında “qoç-qoç” hərəkət təqlidlərindən istifadə olunur.

“Divan” sözlüyünə əsaslanaraq “əçkü” sözünün oğuzca “keçi” mənasında işlənməsini görürük: – *Ol koyna əçkü koşdı* (O, qoyuna keçi qoşdu, qoyuna keçi qatdı) (19, 42).

Deməli, ata, keçiyə və qoyuna aid edilən əç/həç/hoç morfemlərinin təkrarı nəticəsində yaranan yamsılamalar heyvanı hərəkətə sövq edən ən qədim feil morfemləridir. Qeyd edək ki, lüğətdə həmçinin qeydə alınmış “k'aç-k'aç” yamsılaması barədə də eyni fikri söyləmək olar. Kitabda cin vurmasına qarşı üzərlik yandıranda deyilən söz kimi qeyd olunmuş bu söz müasir anlamda konkret canlıya aiddir. Yamsılamanın “k'ovuc-k'ovuc” variantının da olması onu xatırladır ki, “koç” və “kov” feil köklərindən sonra gələn “uc” morfemindəki “c” səsi əvvəldə bəhs etdiyimiz “əç” həç/hoç morfemlərindəki səsin variantıdır. De-

məli, bu hərəkət yamsılamaları eyni zamanda səs təqlidlərinin əsasında yaranmışdır. Müasir ədəbi dildə örtülü qapalı VC heca tipli yalnız üç feil işlənir: aç(maq), uç(maq), iç(mək). Güman etmək olar ki, “a, u, i” fonemləri həmin mənəni verən ən qədim feil kökləridir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında diqqətimizi cəlb edən “qas-qas” barədə də morfonoloji incələməyə ehtiyac duyulur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti” ndə zərf kimi qeyd olunan bu sözün mənası “süni gülmək”, “qımışmaq” kimi verilmişdir (26, 56): – *Köpəkləri görəcək qas-qas güldi* (26, 57). – *Qızı-gəlini qas-qas gülməz oldı* (26, 57). – *Qazan sağına baqdı, qas-qas güldi* (68). *Əlin əlinə çaldı, qas-qas güldi* (26,116).

Dastanın müxtəlif boylarından seçilmiş nümunələrdə “qas-qas” sözünün mənə incəliklərinin fərqli olması meydana çıxır. Məlum olur ki, sözün “qımışmaq” mənası ilə yanaşı “ürəkdən gülmək” mənası bildirməsi də nümunələrdən aydın olur. Belə olduqda, “qas” morfeminin etimoloji izahına ehtiyac duyulur.

“Divani-lüğət-it-türk”də “qas” morfemli yuvada kas = qabıq, hər ağacın qabığı; sərtlik; kası = ağacdan düzəldilən heyvan ağılı, küzü; kasıg = ağzın içi, sağ və sol yan, ovurd və s. leksemlər sıralanır. Morfemin semantik çalarının daha çox “ağız dolusu” gülüş mənasına uyğun olan kas(ıg) – ağzın içi, yəni “ağız dolusu, ürəkdən” (qımışaraq, dodaqucu şəklində deyil!) gülüş anlaşılr.

“Divan”da bu sözdən düzələn “kasıkladı” – ol anı kasıkladı = o onun ovurduna vurdu” deməkdir (20, 301). Müasir vəziyyətdə uşaqların ovurdlarını şişirdərək bar-

maqlarını birləşdirib ora vurması kimi oyunu “lopuğ” kimi tələffüz olunur.

Qeyd edək ki, “kas” – qabıq və sərtlik mənasında müasir şivələrdə “qasnaq” (Neftçala), ədəbi dildə “qaysaq” kimi mühafizə olunur. “Qas və qay”, həmçinin “qaz” morfemlərinin mənacə eyni – bərk(i)mək mənası “qasnaq, qaysaq və qazmaq (plovun qazmağı)” sözlərində ilkin semantikanı yasaadır.

Qasnax həm də Naxçıvan və Şərurda “sağanaq”, *qasnaxlamax* Gəncə şivəsində “tələsik tikmək”, *qasrı* Zaqatala şivəsində ağacdan hazırlanmış bəzəkli qutu deməkdir (4, 285).

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə də “bərklik” anlamı nəzərə çarpır ki, bu da qədim mənaya uyğun gəlir. Güman edirik ki, şərq mənşəli “qəsər” sözündə də qədim türk “izi” mühafizə olunmuşdur.

M.Seyidov qas – qaz morfemlərini eyni sözün variantı hesab edərək “uca” kimi mənalandırmışdır (39, 109). Güman edirik ki, sözün semantik baxımdan genişlənməsi morfemin “qaz” variantı ilə bağlı olmuşdur: – *Qazı-qazı danışmaq* (Biləsuvar) – “qadı-qadı danışmaq” Ağbaba, Gədəbəy, Şəmkir şivələrində “böyük-böyük, lovğa-lovğa danışmaq” mənası bildirir (4, 273).

Müasir Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində də “qazı, qazılammağ, qaz-qazı və s.” (Neftçala) sözlərdə “iddia, iddialı olmaq” anlamı vardır. Bundan əlavə, ədəbi dildəki “qazı” “şəriət işlərinin fitva verəni, yüksək səlahiyyətsahibi” mənasında da eyni semantika hiss olunur. Eləcə də,

həmin sözün paronimi kimi qəbul edə biləcəyimiz şərq mənşəli “qazi” sözünün də daxili anlamında “ucalıq, yüksək məqam” aydın görünür: *Qazi Bürhanəddin, qazilik və s.*

Əvvəldə də yeri gəldikcə bəhs etdiyimiz kimi, müasir dilçilikdə mürəkkəb sintaktik təkrarlar adlandırılan tərkiblərin ən qədim yamsılama nümunələri olmasını düşünürük. Belə tərkiblərdən biri də *ban banlatmaq* (25, 118) birləşməsidir: – *Ban banlatdılar, Əziz tənri adına qudbə oqıtdılar* (25, 67).

Qeyd edək ki, dastanda eyni kök morfemdən həm də “banlamaq” düzəltmə feili də işlənmişdir: – *Saqalı uzun tatəri banladıqda* (25, 34); – *Minarədə banlayanda fəqih görkli* (25, 33) *və s.*

Müasir Azərbaycan dilində yalnız xoruza məxsus səslənmə mənasında yaşayan bu qədim sözün həm mənaca, həm də icra cəhətdən yerinə yetirilən ritualın məlum canlı ilə eyni gələn xüsusiyyətləri vardır. Adlanmasının yaşı bilinməyən “balaban, baraban” kimi musiqi alətlərinin “ban” morfeminin semantik bağlılığı göz önündədir. Deməli, “ban” yüksək tonlu səs və ya sadəcə səs mənasını ifadə edir: *Bala – asta, ban – səs; bara – gur, ban – səs.*

M.Kaşğarının “Divan”ında “banq” sözünün mənası “bağırma” kimi verilmişdir (21, 69). – *Oğlan banq sığtadı = uşaq bağıraraq ağladı* (21, 309).

Müasir canlı danışıda və şivələrdə “banlamaq” varvarizm kimi istifadə olunur. M.Ə.Sabirin məşhur şeirində deyildi ki: – *Bir də görürsən ki olub heyvərə, Əlli uşaq banladı birdən-birə, Dərs demə, gülməli bir məsxərə!*

Azərbaycan dilinin ən qədim əlamətlərinin qorunduğu dialekt və şivələrdə “ban” morfeminin “yüksək, uca, hündür” məzmunu öz ilkin semantikasını bəzi konkret əşyaların adında da yaşadır: – Ban – Astara, Biləsuvar, Cəlilabad, Göyçay, Kürdəmir, Masallı, Salyan şivələrində “çardaq” mənasında işlənir (4, 38).

Salyan rayon şivəsində isə “ban” müasir tipli, paketlənmiş evlərin üstündə şiferlə evin tavanı arasında qalan “boşluq, boş sahə” mənasını verir. *Ban* bu ərazilərdə bəzi meyvə və tərəvəzlərin qısa saxlanması üçün istifadə olunan təsərrüfat anbarı, saxlanma yeri funksiyasını icra edir. *bana* bu yerlərdə nar, heyvə, üzüm, soğan və s. meyvə-tərəvəz xüsusi qaydada asılı vəziyyətdə saxlanılır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da mənaca “ban” sözünün semantikasına uyğun gələn “Bam-bam” oronimidir: – *Beyrək gedəli Bam-Bam dəpə başına çapdınmı, qız?!*

Dastanın “Bamsı Beyrək” boyunda Dədə Qorqud üzünü Baybörəyə tutub deyir: “... *Sən oğlını “Bamsam” deyü oxşarsan; bunun adı Boz ayğırlıq Bamsı Beyrək olsun!*” (KDQ 54).

Düşünürük ki, tarixin müəyyən dönməsində türk dillərinin müxtəlif şivələrində, *ban* = *bam* paralelləri eyni anlamı – yüksəklik, hündürlük, ucalıq, diklik və s. mənaları bildirmişdir. Dastanda adı çəkilən *Bam-Bam* təpəsinin adı bu qədim sözün – yamsılamanın təkrarından düzəlmişdir. *Ucalmaq*, böyümək, inkişaf etmək mənası həm də *Bamsı* (*Beyrək*) antroponiminin semantikasına uyğun gəlir. Bir atanın öz oğlunun yüksəlişini, ucalmasını arzu etməsi, düşünürük ki, təbii haldır.

Ban məişət leksikasının elementi kimi də “yüksək, hündür yer” kimi anlaşılr. Azərbaycan toponimiyasına nəzər saldıqda ban/bam morfeminin həm də pan/pa(m); van/va(m); vəng/bəng və s. şəklində “yaşayan” morfemlər qədim tarixə “şahidlik edir”: Şirvan, İrəvan, Van (əyalət), Alban (kənd), Qızıləng (kənd) və s.

M.Seyidov “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünər-kən” kitabında yazır: “Azərbaycan lap qədimdən bir çox qəbilə birləşmələrinin, xalqların yaşadığı, qaynayıb qarış-dığı, formalaşdığı ölkə olmuşdur. Onun ayrılmaz bir his-səsi olan Alban – Albaniya – Ağvan – Ağvanq – Alvan – Aran və onun ayrı-ayrı yer adlarının (toponimlərinin) an-lamı bu yerlərdə yaşayan 26 qəbilənin (Strabona görə) dili və əsasən də Azərbaycan dili ilə bağlıdır (39, 60-61).

Təbii ki, bu, bir həqiqətdir. Məlumdur ki, dilimizin ta-rixində yüksəklik, hündürlük, ucalıq semantik çaları həm də “al/ağ” morfemi ilə ifadə olunmuş və qədim toponim-lərdə özünü müasir günümüə qədər yaşatmışdır: **Al-ban, Al-pan, Ağ-van** və s.

M.Seyidov Alban sözünün etimologiyasını “yüksək uca ban, yəni uca ev, uca dam, damı uca, yüksək yaşayış yeri” kimi izah edir: “Bu çox təbiidir. Çünki Albanda dağ-lıq çoxdur və görünür ki, onlar da ucalan dağları evin (ça-dırın) yüksək hissəsi kimi, damı, bam sayırmışlar. Bu de-yilənlərdən aydınlaşır ki, “alban” sözü nə latın, nə kelt, nə də bu və ya başqa Qafqaz dillərindədir; o, azərbaycanca-dır və bir mənası da “uca”, “yüksək dam”, “damı uca ya-sayış yeri” deməkdir” (39, 82-83).

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. ADU nəşriyyatı, Bakı, 1979.
2. Adilov M. Verdiyeva Z. Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. "Maarif", Bakı, 1989.
3. Ağasioğlu F. Azərbaycan türklərinin islama qədərkə tarixi (Doqquz Bitik); II Bitik, Tarixi coğrafiya, "Ağrıdağ", 2014
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, Bakı, 2007.
5. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. "Nurlan", Bakı, 2008
6. Dastani-Əhməd-Hərami". Tərtib edən: Ə.Səfərli. "Şərq-qərb", Bakı, 2004
7. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı 1962.
8. Drevnetyurksiy slovar. "Nauka", Leningrad, 1969.
9. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1965.
10. Fasmer M. Etimoloji slovar ruskoqo yazıka. V četirex tomax. Tom 1. (A-D), "Proqress", Moskva, 1986.
11. Fransuzsko-russkiy, russko-fransuzskiy slovar. "Russkiy yazık", Moskva, 1983.
12. Hacıyev T. "Molla Nəsrəddin" in dili və üslubu. "Yazıcı", Bakı, 1983.
13. Hacıyev T. Cəbrayıl şivəsi. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. III cild. "Elm". Bakı, 2018.

14. Hacıyeva N. Azərbaycan dilində fonetik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri. "Elm və təhsil". Bakı, 2016.

15. Hacıyeva N. Azərbaycan dilində vokativlər. "MBM", Bakı, 2007.

16. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1983.

17. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: H.Arslı. Azərnəşr. 1973.

18. İraq-Türkmən ləhcəsi. "Elm", Bakı, 2004.

19. Kaşğari M. "Divanü-Lüğat-it türk". Dörd cildə. I cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. Bakı. "Ozan", 2006.

20. Kaşğari M. "Divanü-Lüğat-it türk". Dörd cildə. II cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. Bakı. "Ozan", 2006.

21. Kaşğari M. "Divanü-Lüğat-it türk". Dörd cildə. III cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. Bakı. "Ozan", 2006.

22. Kaşğari M. "Divanü-Lüğat-it türk". Dörd cildə. IV cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. Bakı. "Ozan", 2006.

23. Kazımov Q. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

24. Kazımov Q. Komik bədii vasitələr. "Yazıçı". Bakı, 1983.

25. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. "Elm və təhsil", Bakı, 2010.

26. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib edənlər: F.Zeynalov. S.Əlizadə. "Yazıçı", Bakı, 1988.

27. Kitabı-Dədə Qorqud" un izahlı lüğəti. Bakı, "Elm", 1999.

28. Qəmbərova Q. Azərbaycan dilinin Neftçala rayon şivələri. "Savad" , Bakı, 2020.

29. Qəmbərova Q. Qədim "qut/k'ut" sözünün diaxronik-dialektoloji aspektləri. B. Vahabzadənin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Konfransın materialları. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 312-318 səh.

30. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. "Zərdabi-MMC", Bakı, 2019.

31. Məmmədov Ə. Qarayazıdan Xəzər dənizinə qədər. "Maarif", Bakı, 1979.

32. Məşədiyev Q. Azərbaycan dilində ayamaların izahlı lüğəti. (Dialekt materialları əsasında), "Elm və təhsil", Bakı, 2018.

33. Mirzə Kazımbəy "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası". Tərcümə, tədqiq və şərhlər İ. Abbasov, "Zərdabi- LTD MMC, 2017.

34. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 1990.

35. Mollazadə S. Coğrafi adlar və Azərbaycan dilinin tarixi. "Elm". Bakı, 1973.

36. "Oğuznamə" . Tərtib edən: S. Əlizadə. "Yazıçı", Bakı, 1987.

37. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II hissə, "Nurlan", Bakı, 2006.

38. Serebrennikov B. Qadjieva N. Sravnitelno-istoričeskaya qrammatika tyurkskix yazıkov. "Maarif", Bakı, 1979.

39. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. "Yazıçı", Bakı, 1989.

40. Seyidov.Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2006.

41. Suleymenov O. "Az-ya". Azərnəşr. Bakı, 1993.

42. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyası. "Şərq-Qərb", Bakı, 2008.

43. Vəliyeva M. Azərbaycan dilinin poetik fonetikasi. Bakı, 2008.

**“AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KÖMƏKÇİ VƏ XÜSUSİ
NİTQ HİSSƏLƏRİNİN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ
TƏDQIQI” KURSUNDANSUALLAR VƏ PRAKTİK
ÇALIŞMALAR**

1. Qoşma nədir? Qoşmanın əsas xüsusiyyətlərini yada salın.

2. Qoşmaların tarixi təkamülü barədə nə deyə bilərsiniz?

3. *Bəri/bərü, ayrı/ayru, qeyri, ötrü, görə, sarı, sonra, irəli/iləri, geri/gerü, içəri/içerü/içrə* kimi qoşmaları birləşdirən ümumi cəhət nədir?

4. Müxtəlif dövrlərə aid mətnlər içərisindən tərkibində *əvvəl, sonra, qabaq, bəri, tərəf, başqa, özgə, ayrı, qeyri, qarşı* qoşmalarının işləndiyi nümunələr seçin.

5. *Kimi, tək, sarı, içəri, aid, dair, məxsus* qoşmalarının işləndiyi müxtəlif dövrlərə aid nümunələr seçib yazın.

6. Azərbaycan dilində qoşmaların mənşəyi baxımdan bölgüsü necədir?

7. *İçrə, üzrə* qoşmalarının dil tarixinə dair nümunələrdə işləndiyi məqama fikir verin.

8. *Üstə, üstündə* qoşmalarının semantikasi nədir? Dil tariximizin müxtəlif dövrlərinə aid nümunələrlə fikrinizi əsaslandırın.

9. *Görə* qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə hansı mənaları bildirir? Nümunələrlə fikrinizi əsaslandırın.

10. *Nisbət/nisbətən, binaən* qoşmalarının leksik anlamı nədir?

11. *Üçün* qoşmasının dialekt variantı kimi *ucbatın-nan/ujunnən /üzünnən* və s. sözlərin etimoloji yozumu barədə nə deyə bilərsiniz?

12. *Sonra* qoşmasının dialekt variantları barədə fikirləriniz?

13. *Ötrü* qoşmasının dialekt variantları barədə nə deyə bilərsiniz?

14. *Başqa* qoşmasının dialekt variantları barədə fikirləriniz?

15. Qoşmaların omonimliyi nəyi ifadə edir? Fikrinizi nümunələrlə bildirin.

16. Bağlayıcıların mənacə növləri haqqında bildiklərinizi danışın.

17. Tərkibində tabesizlik bağlayıcıları işlənmiş dil tarixi nümunələri seçin.

18. Birləşdirmə və bitişdirmə bildirən bağlayıcıların işləndiyi nümunələr seçin. Onların sintaktik vəzifələrini əsaslandırın.

19. Qarşılaşdırma bildirən bağlayıcıların işləndiyi nümunələr seçin. Burada bağlayıcıların sintaktik funksiyasını göstərin.

20. Bölüşdürmə bildirən bağlayıcıların iştirakı ilə qurulmuş nümunələr seçin. Bağlayıcıların sintaktik rolu barədə fikirlərinizi bildirin.

21. Tərkibində iştirak bağlayıcılarının işləndiyi nümunələr seçin. Bağlayıcıların sintaktik funksiyasını izah edin.

22. Tərkibində inkarlıq bağlayıcılarının işləndiyi nümunələr seçin. Onların cümlədəki rolunu şərh edin.

23. Aydınlaşdırma bildirən bağlayıcıların iştirakı ilə qurulmuş nümunələr seçin. Onların cümlədəki vəzifəsini əsaslandırın.

24. Səbəb bildirən bağlayıcılar əsasında qurulmuş nümunələr seçin. Onların sintaktik rolundan bəhs edin.

25. Tərkibində müqayisə və bənzətmə bildirən bağlayıcıların işləndiyi nümunələr seçin.

26. Tərkibində şərt bildirən bağlayıcıların işləndiyi nümunələr seçin. Onların sintaktik rolundan bəhs edin.

27. Tərkibində güzəşt bağlayıcılarının işləndiyi nümunələr seçin. Onların cümlədəki rolunu əsaslandırın.

28. *İlə, üçün, ötrü, görə* sözlərinin bağlayıcı vəzifəsində işləndiyi dil tarixi nümunələri seçin. Onların omonim qoşmalardan fərqlərini izah edin.

29. *Amma, ancaq, lakin* bağlayıcılarının dialektlərdəki sinonim variantlarının işləndiyi nümunələr tapın.

30. *Ya, ya da* bağlayıcılarının dialektlərdəki qarşılığı barədə nə deyə bilərsiniz? Nümunələrlə fikrinizi əsaslandırın.

31. *Gah, gah da* bağlayıcısının dialektlərdəki qarşılığı barədə nə deyə bilərsiniz? Nümunələrlə fikrinizi əsaslandırın.

32. Tərkibində güzəşt bağlayıcılarının işləndiyi nümunələr seçin. Onların cümlədəki rolunu əsaslandırın.

33. Tərkibində *ilə, üçün, ötrü, görə* sözlərinin bağlayıcı vəzifəsində işləndiyi dil tarixi nümunələri seçin. Onların omonim qoşmalardan fərqlərini izah edin.

34. *Amma, ancaq, lakin* bağlayıcılarının dialektlərdəki sinonim variantlarının işləndiyi nümunələr tapın.

35. *Ya, ya da* bağlayıcısının dialektlərdəki qarşılığı barədə nə deyə bilərsiniz? Nümunələrlə fikrinizi bildirin.

36. *Gah, gah da* bağlayıcısının dialektlərdəki qarşılığı barədə nə deyə bilərsiniz? Nümunələrlə fikrinizi bildirin.

37. *Kimi, bənzər* bağlayıcısının dialekt variantı barədə nə bilirsiniz? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.

38. *Əgər* bağlayıcısının dialekt qarşılığı barədə bildiklərinizi danışın. Fikirlərinizi nümunələrlə çatdırın.

39. Bağlayıcıların omonimliyi barədə bildiklərinizi danışın. Omonim bağlayıcıları sadalayın və fikirlərinizi əsaslandırmaq məqsədilə nümunələr gətirin.

40. Ədatların müstəqil sözlərdən fərqi nədir?

41. Tərkibində *elə/oyla, belə/böylə* sözlərinin işləndiyi tarixi dil nümunələri seçin. Onların əsas və ya köməkçi nitq hissəsi olmasını əsaslandırın.

42. Tərkibində *artıq/artuq və axır/axı* sözlərinin işləndiyi dil tarixi nümunələri seçin. Onların cümlədəki yerini seçin.

43. Tərkibində *tək, təkə, bir, bircə* sözlərinin işləndiyi dil tarixi nümunələri seçin. Həmin sözlərin cümlədəki yerini izah edin.

44. Tərkibində *gəl, gəlin, bax, baxın* sözlərin işləndiyi dil tarixi nümunələri seçin. Həmin sözlərin ədat və ya əsas nitq hissəsi olmasını sübut edin.

45. Tərkibində *ki* morfeminin ədat və ya bağlayıcı kimi işləndiyi dil tarixi nümunələri seçin. Fərqləndirici məqamları izah edin.

46. *Da/də* morfeminin ədat və bağlayıcı kimi işləndiyi dil tarixi nümunələri seçin. Onların fərqli məqamlarını izah edin.

47. *Ancaq, fəqət* sözlərini ədat və bağlayıcı kimi işləndiyi dil tarixi nümunələri seçin. Onların fərqli hallarını sübut edin.

48. Tərkibində arzu ədatları işlənmiş dil tarixi nümunələri seçin.

49. Tərkibində *məgər, bəyəm, bəs, axı* sual ədatlarının işləndiyi dil tarixi nümunələri seçin.

50. Tərkibində *lap, məhz, elə* ədatlarının işləndiyi dil tarixi nümunələrini seçin. Ədatların cümlədəki mənasını izah edin.

51. Dialektlərdə *kimorfeminin* ədat və bağlayıcı kimi işlənməsinə dair nümunələr tapın. Dialekt və şivələrdə *ki* morfeminin variantları barədə fikirlərinizi bildirin.

52. Dialektlərdə *da/də* ədat morfeminin variantlarının işləndiyi nümunələr seçin.

53. Dialektlərdə *kaş, barı, nolavə s* .arzu ədatlarının işləndiyi nümunələr seçin.

54. Ədatların quruluşca növləri barədə danışın və nümunələr gətirin.

55. Şəkilçiləşmiş ədatlar barədə fikirlərinizi bildirin.

56. Sabitləşmiş ədatlar barədə nə bilirsiniz?

57. Modal sözlər nədir?

58. Modal sözlərin məna növləri hansı səbəbdən yaranmışdır?

59. Modal sözlərin omonimliyinin səbəbini əsaslandırın!

60. Dil tarixi nümunələrində *görünür, görürsən, deyəsən, deməli, demək, şübhəsiz, mənca, sənca, müxtəsər* sözlərinin həm əsas nitq hissəsi, həm də modal söz kimi işləndiyi cümlələr seçin.

61. Gerçəkliyə münasibətin dərəcəsini bildirən modal sözlərin işləndiyi nümunələr seçin.

62. Tərkibində nəticə və davamiyyət bildirən modal sözlərin istifadə olunduğu dil tarixinə dair nümunələr seçin.

63. Danışanın ifadə etdiyi fikrə qarşı emosional münasibətini bildirən modal sözlərin işləndiyi dil tarixi nümunələri seçin.

64. Dialektlərdə işlənən emosional münasibət bildirən modal sözlərə dair nümunələr gətirin.

65. Tərkibində danışanın ifadə etdiyi fikrə qarşı şəxsi münasibətini bildirən modal sözlər işlənmiş dil tarixi nümunələri seçin.

66. Tərkibində danışanın ifadə etdiyi fikrə nəticə və davamlılıq bildirən modal sözlər işlənmiş dil tarixi nümunələri seçin.

67. Tərkibində danışanın ifadə etdiyi fikirdə sıra və ardıcılıq bildirən modal sözlərin iştirakı ilə düzələn dil tarixi nümunələri seçin.

68. Əvvələn, saniyən, salisən modal sözlərin iştirakı ilə düzəlmiş dil tarixi nümunələri seçin. Onların şivə variantlarının işləndiyi nümunələr gətirin.

69. Modal sözlərin mənşəcə növlərinə dair nə deyə bilərsiniz?

70. Modal sözlərin quruluşca növləri barədə bildiklərinizi nümunələr əsasında göstərin.

71. Nida sözünün terminoloji mahiyyəti nədir?

72. Nidaların məna növləri hansılardır?

73. Nidaların xüsusi nitq hissəsi kimi qəbul olunmasının əsas mənası nədədir?

74. Dil tarixinə dair yazılı mənbələrdən nidaların omonimliyinə aid nümunələr seçin.

75. Nidalar və vokativlər barədə nə deyə bilərsiniz? Onların oxşar və fərqli cəhətləri nədədir?

76. Dil tarixi nümunələrində nidaların işlənmə yerinə dair misallar seçin.

77. Yamsılamalar nədir? Onların dil tarixində əhəmiyyəti nədədir?

78. Səs yamsılamaları və onların dil tarixi nümunələrində işlənməsinə dair nümunələr seçin.

79. Görünüş yamsılamaları və onların dil tarixi nümunələrində işlənməsinə dair nümunələr seçin.

80. Yamsılamaların dil tarixinə dair nümunələrdə üslubi mahiyyətinə dair faktlar gətirin.

Ə L A V Ə L Ə R
“KİTABİ –DƏDƏ QORQUD” DASTANI
(Yazıyaqədərki dövr)

Bəri gəlgil!
Başım baxtı,
Evim taxtı!
Xan babamın köygüsü,
Qadın anamın sevgisi,
Atam, anam verdiyi
Göz a çıban gördüyüm,
Gönül verib sevdiiyim,
Dərsə xan!
Qalxıbanı yerindən uru durdun.
Yelisi qara qazlıq atın bütün mindin.
Köysü gözəl qaba dağa ava çıxdın.
İki vardın, bir gəlirsən? Yavrim qanı?
Qara gərdunda bulduğum oğul qanı?
Çıxsın mənim gözüm, Dərsə xan, yaman səyriyir.
Kəsilsin oğlan əmən süd damarım yana sızlar.
Sarı ilan soqmadan aqca tənim qalxıb şişər.
Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar.
Quru-quru çaylara suçu saldım,
Qara donlu dərvişlərə nəzirlər verdim.
Ac görsəm, doyurdum, yalnızca görsəm, dumatdım.
Təpə kimi ət yığdım, göl kimi qımız sağdım.
Dilək ilə bir oğul güclə buldum.

Qarşı yatan ala dağdan bir oğul uçurdunsa, degil mənə.

Qamən axan yüyrek sudan bir oğul axıtdınsa, degil mənə!

Qara donlu, azğın dilli kafirlərə bir oğul aldirdınsa, degil mənə!

Xan babamın qatına mən varayın,

Ağır ləşkər, bol xəzinə alayın,

Azğın dinli kafirlərə varayın,

Yaralanıb qazlıq atımdan enməyincə

Yenimlən alca qanım silməyincə,

Qolbud olub yer üstünə düşməyincə,

Yalqız oğul xəbərin, Dərsə xan, degil mənə,

Qara başım qurban olsun bugün sənə (*Kitabi- Dədə Qorqud. H. Araslıının redaktəsi və giriş məqaləsi ilə. Azərnəşr. Bədii ədəbiyyat şöbəsi. Bakı, 1939*).

“DASTANI-ƏHMƏD HƏRAMİ” MƏSNƏVİSİ (XIII-XIV əsr)

Məclis-1.

Məgər kim ol zamanda bir hərami,

Dərib döşürmüş idi çox hərami.

Özü gürbüzdürürür yalak bahadır,

Bahadırlıq yolunda key bəhadır.

Bilirdi sehr elmindən bəğayət,

Nücum elmində də qadirdi qayət.

Əli Bu Sina elmindən bilirdi

Şəhabəddinə ol xizmət qılırdı.

Qılıc salsa bin təpinəydi.
Qağan aslan kibi kim çapınaydı.

Demişlər adına Əhməd Hərami,
Çavı dolmuş idi illər təmami.
Doquz kişi anın yoldaşlarıydı,
Dünü gündüz bilə haldaşlarıydı.
İgin gürbüzlər idi ol ərənlər,
Oları qan qaşanırdı görənlər.
Duraq edibdilər bir sərp arayı,
Oları kimsə varmaya arayı.
Ol aradan yolu kəsmişlər idi,

Ey neçə qafilə basmışlar idi (*"Dastani-Əhməd Hərami".
Tərtib edəni, ön sözüün və lüğətin müəllifi Ə.Səfərli. "Şərq-
Qərb", Bakı, 2004*).

İMADƏDDİN NƏSİMİ (XIV əsr)

Yandırıcı firqətin yaxdı məni narinə
Könlüm ulaşmaq dilər yari-vəfadarinə.
Eşqə əsir eylədi canımı şol cövri çox.
Lütf ilə bir baxmadı yari-giriftarinə.
Oldu gözümdən iraq şol sənəmin surəti.
Yarəb, irişdir məni dövləti-didarinə.
Gərçi süzülmüş gözü eylədi sayru məni,
Rəhməti anın qanı aşiqi-bimarinə?
Yürəgimi yarəli eylədi şövqün, iriş,
Yarəsinə bax bu gün, qoyma anı yarinə.
Yandırırım canımı şəminə pərvanə tək,
Yanar imiş yar üçün vasil olan yarinə.
Mülk ilə mal, ey məlik, kimsəyə çün qalmadı,

Yox tut anı, heçə say, qalma onun varinə.
Eşqinə qalu bəla çün demişəm sidq ilə.
Əhdini sındırmazam, durmuşam iqrarinə.
Yarə Nəsimi kimi canını qurban edən,
Məhrəm olur ta əbəd məxzəni-əsrarinə.

*** ***

Hər kim ki baxa bir dəm dilbər qaşı yasına
Navəklərinə qarşı ya can tuta, ya sinə.
Dedim sənə, ya naseh, yar tərkın edə bilmən,
Bil doğru bu sözümnü, sına mavü ya sına.
Bimari-qəmi eşqin timar ilə önülməz,
Yarəb, nola bir sorsan bu haləti-yasına.
Daş alubani dilbər, könlüm şişəsin atar,
Qarşı tutaram, şişə bilməm qala, ya sına.
Qaşı yayını qurmuş, qanımı tökər, billah!
İnanmaz isən baxgil qolları boyasına.
Məhbubi-dilaramsan bir bax mana sən, yarəb,
Yarəb, dilərəm səndən bu sureyi-yasına.
Xəstə Nəsimi, yarın əhvalını heç sormaz
Sormağına çün gəlməz, barı gələ yasına (*İmadəddin
Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: H.Araslı. Azərnəşr.
1973*).

QAZI BÜRHANƏDDİN (XIV-XV əsr)

Qəzəl

Eşqində olan nəqsi divanə gəliməz ol,
Dəftərdə olan xəbti divana gəliməz ol.
Kimün ki, ola cismində can dirivü əql ölü,
Oynayan ilə canın meydana gəliməz ol.

Eşq ayağını tolu saqidən alımayan,
Pəjmürdə yatur dayım, məstanə gəliməz ol.
Hər kim ki, yaxılmaya bir günəşin odında,
Bir quzda yata qar tək səyvana gəliməz ol.
Bin səbr ilə bir aşiq necə var isə ömri
Ta gəlməyə canına bir cana gəliməz ol.
Aşiq gözi gərək ki, axıda qızıl ırmak,
İrmakları olmayan ümmana gəliməz ol.
Tax zülfün boynuma cahi-zənaxuna sal.
Kim ki, ola gəlincə zindana gəliməz ol.
Kimdə ki, ola biliş qapunda yazılır qul,
Bilişi bulmayan biganə gəliməz ol.
Ləlün sevənə, şaha, sərmaya durur yoxlux
Sərmayəsi olmayan dükkənə gəliməz ol.
Mərdümlük edər gözü, dökər ləbün için su
Zira ləbünün suyu heyvana gəliməz ol.
Ləblərünü sordum çox kim neçəsi cövhərdür
Təkrar edübən bildüm, dəndana gəliməz ol.

*** **

Həyva oldı bənizüm dilbərün alması ilə,
Toğradı cigərümi qənzəsi alması ilə.
Bənizüm sarısı narıncı olur yaşum ilə,
Oldı yürək cigər ikən qara alması ilə.
Könüli almasıdır gözləri şol ləblərinə,
Bəs bu viran necə məmur ola alması ilə.
Topraq ol badi-səbaya ki, açar zülfü için,
Bağda gər dilər isən ki, qızıl alması ilə.
Abı yox həyvanun əlhəq zənaxı qatında,
Yanağı cənnəti tərk etdürür alması ilə.

Əli narına apardumü bana alma dedi,
Dür kibi yaşı rəvan eylədim alması ilə (Qazi
Bürhanəddin. Divan. Tərtib edən. Ə.Səfərli).

OGUZNAMƏ (XVI əsr)

Eyüdən yaramazlıq gəlməz.
İki kişiyə bir kələçi.
Ər oldur ki, bun dəmində buluna.
Ər tavarı açıq gərək.
Ər ünlü övrət udsuz olur.
Ağ aqça qərə gün için.
Az söylə, uz söylə.
Usula güc etmə.
Ətmək kəsmək hünərdir.
Ödünc gülə-gülə gedir, ağlayu-ağlayu gəlür.
Ağır qalqınca yeyin uçar.
Arğ arınar, ad arınmaz.
Övrət ünlü ər qutsuz olur.
Otuz iki dişdən çıxan ordaya yayılır.
Alış oğlu verüşdür.
Ər bunalmayıncaq mərd irməz.
Oğlanın ağzı büzük gərək.
Eyiligə eyilik ödünc kibidir.
Ulu gözilə qız al, ərəgən gözilə at al.
Eyilügə eyilik olsa, öküzə bıçaq urulmazdı.
Qocaları yoxsul bilmə, bay bil.
Qar susuzluq qandırılmaz.
Qış yarağın yaydan düz!
Kitab yüzi qutlu olur.

Kötürümdən axsaq yegdir.

Yenmədik aşə dua qılınmaz.

Yurt yurtdan qutludur.

Yol bilməzsən, yola get.

Yayanın atı ətməkdir.

Yemişin iyisin tonuz ye:r ("Oğuznamə". *Tərtib edən: S. Əlizadə. Bakı, "Yazıçı", 1987*).

CAHAN ŞAH HƏQİQİ (XIV-XV əsr)

Qəzəl

Ey rüxün gülzari-cənnət, saçların reyhanidir,

Vey dodağın abi-heyvan can onun heyranidir.

Surətin lövhündə həq çəkmiş kəməli-qüdrəti

Əhsəni-surət kamali qüdrəti-rəhmanidir.

Möminin qəlbindədir əhli-yəqinin revzəsi,

Arifi əsrari həq şol rövzənin rizvanidir.

Ey ki, hüsnündür kəməli-qüdrəti-rəhmanımız.

Qüdrət-rəhmanə heyran olmayan şeytanidir.

Dilbərin yolunda gər əhlisən olgəl canfəda

Tərki-can etmək bu yolda ömri cavidanidir.

Ey Həqiqi, həq sana oldu zi fəzləş müstəan

Şükr əyyami-vüsali-rəhmətürəbbanidir. (*Həqiqi. Şeirlər.*

"Hayastan" nəşriyyatı, Yerevan, 1966).

ŞAH İSMAYİL XƏTAİ (XV-XVI əsr)

Tuyuğ

Mən Hüseyni məzhəbəm, şahın qulu

Yəni kim, mənidir Allahın qulu

Ey Xətai, padşah olmaz kişi,

Olmayınca uşbu dərgahın qulu.

Rübai

Ta badeyi-xoşgüvar var, ey saqi
Ta vardır əlində ixtiyar, ey saqi.
Bir dövr elə kim, dövrü dolanmış dövrən
Nə badə qoyar, nə badəsar, ey saqi.

QİTƏ

Eşq dəryasında qəvvas olmasan mərdanəvar
Keçmə namərd körpüsündən, qoy apasın su səni.
Dün bənövşə seyr edə gördüm nihani gəşt edir
Dilbərin əgninə geymiş qəbayi-susəni.

“DƏHNAMƏ” poeması. “Bahar güllüyünün təsviri”ndən

Qış getdi, yenə bahar gəldi
Gül bitdüyü lələzar gəldi
Quşlar qamusu fəğanə düşdü
Eşq odu yenə bu canə düşdü.
Yer geydi qəbayi-xizrpuşan,
Cümlə dilə gəldi ləbxamuşan.
Sərvin yenə dutdu damənin su
Su üstə oxudu fəxtə gu-gu.
Göncə dəhəni çəməndə xəndan
Gülmaxdan ənar açıldı dəndan.
Bülbül oxudu sifati-hicran
Dəryada dür oldu əbri-neysan
Durna uçuban həvayə düşdü
Laçın aluban ovayə düşdü.

(*Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2013*).

MƏHƏMMƏD FÜZULİ (XVI əsr)

QƏZƏL

Dil uzadır bəhs ilə ol arizi-xəndan şəm
Od çıxar ağzından, etməzmi həzər kim yenə şəm
Nola qeyrət atəşi canım əritsə mum tək
Bu nə sözdür kim, demişlər arizi-cananə şəm?
Dil ucundadır ki, hər saət düşər nöqsan şəm
Gah ayağı bağlı, gah boynu, nədəndir bilməzəm
Bir pəri eşqindən olmuşdur məgər divanə şəm?
Nola canım qamətin istərsə, könlüm arizin
Rəsmidir aləmdə: bülbül gül sevər, pərvanə şəm
Qıl şəbistani münəvvər kim, nisarın qılmağa
Riştədən dürlər çəkib cəm eyləmiş damənə şəm
Ey Füzuli, şövqdən yaqdın tənin ruzi-vüsal
Netdin, ey qafil, gərəkməzmi şəbi-hicranə şəm?
(M.Füzuli. *Seçilmiş əsərləri. I c., "Şərq-Qərb", Bakı, 2013).*

MƏHƏMMƏD ƏMANİ (XV əsr)

Bayatılar

Bağça barın arzular
Aşiq yarın arzular.
Hər nə kim, dünyada var
Öz miqdarın arzular.
Məhəbbət meydanidə
Mənsur darın arzular.

*** **

Cananum tək can az var,
Aramızda min raz var.
Anda ərkü naz varsa,
Məndə əczü niyaz var.
Həzrət et, könül quşu,
Kəmində şahbaz var.

*** *** *** ***

Yüzün göz rövşənidir,
Zülfün can cövşənidir.

Xəyalın ilə könlüm
Məhəbbət kövşənidir.

Yüzün gül xülasəsi
Ləbin mül xülasəsi.

Ənbərfəşan kakilin

Tər sünbül xülasəsi. (*Azərbaycan klassik ədəbiyyatından
seçmələr. Üç cildə. III cild. "Şərq-Qərb", Bakı, 2005*).

MƏSİHİ (XVI-XVII)

"Vərqa və Gülşə" poemasından

Çün gəldi özünə ol vəfadar
Bildiyoxdur əlaci-bimar.
Möhkəm dutuşubdur ol şərərdən,
Qurtulmağı yoxdurur zərərdən.

İbrahim ona yetirir qəramət,
Fəryadə nəticədir məlamət.

Yox əldə imani-ixtiyari
Etmiyə qəbul olan qərari.

Hərçənd ki, yox idi rizasi
Lal eylədi şiveyi-həyasi

Tapşırılı özün verib cəfayə,
Ol üzrdə irzini xudayə.

Fikr eylədi ol qəm aşınası
Gər xaneyi-dərd kədxudasi.

Gəldikdə bu rəmzə ola qafil
Olmuya rəhi-ələcə acil.

Novmid olub eyləyə cüdalıq.
Nisbət mənə ola bivəfalıq.
Görməz dəxi göz anın cəmalın
Bulmaz dəxi can anın vüsalın.
Hərçənd mahal ola ümidi
Kəsməz andan könül nəvidi.
İstərdi birini ol cigərxar
Ol dərddən eyləyə xəbərdar.
Saxliyə bu nəngü arın anın.
Ərz eyləyə görsə yarım anın.
Həmtaşlar içrə mundan əqdəm,
Qılmışdı birin özünə həmdəm.
Sərv adı o sərv-i-busitanın,
Həmrazı idi bu dilsitanın
Agah idi cümleyi-cəfadən
Cangah idi ol çəkən bələdən.
Ol həmqəmdən degildi xali,
Bağlı idi birinə xəyali.

SAİB TƏBRİZİ (XVII əsr)

Qəzəl

Ürəyin sirrini o qan axıdan gözlər açar
Hər evə baxmaq üçün ya baca, ya pəncərə var.
Arif insan hara getsə, qayıdar tez vətənə
Şam da bir yerdə yanar, şöləsi ətrafa uçar.
Dünyanı qaydaya salmaq elə asan da deyil,
Sanki nadan bir adam mıx götürüb nalı yazar.
Kim yetişsə kamala, o ucalar ərşə qədər
Sünbülə döndümü dən, yığ onu xırmana apar.
Göz yaşı pak eləyir sinədən həsrət toxunu,

Ətək ilə silinən aynada heç tozmu qalar?
Sordu xalqın qanını zalım adamlar zəli tək,
Təşnə insan yuxuda hey suyun ardınca qaçar.
Eşqin ilk şərti budur, Saib, özündən keçəsən,
Kim özündən keçəcək, o tapacaq burda qərar.

XƏSTƏ QASIM (XVII əsr)

Qoşma

Usta, məni gözlərinə fəda qıl
Səndən saz istəmə, amma saz ola.
Dindirəndə imran dillə danışa
Şeyda bülbüllər tək xoşavaz ola!

*** **

Yamanı yamana, yaxşını mərdə
Tərifini edim hər düşən yerdə.
Dolaşmaya simlər, vurmaya pərdə
Gözəllər tək onda işvə-naz ola!

*** **

Xəstə Qasım sözüm söyləyəm əyan
Elə car eyləyəm bəyanbəbəyan.
Qiymətin soruşsan, tamam on tümən,
Nə ondan çox ola, nə də az ola!

AŞIQ ABBAS TUFARQANLI (XVII əsr)

Gəraylı

Xəbər aldım təbrizlidən
Məni hərcayi çağladı
Viran bağlar xəzəl oldu,
Didələrim qan ağladı.

*** **

Bülbüləm, bağa qonaram
Zərgərəm, gümüş yonaram,
Elə bu dərdə yanaram
Xoryat söz məni dağladı.

*** **

Abbasam, yoxdu məkanım,
Sənə qurban şirin canım
Ölkəmizdə Pəri xanım,
Sidqimi mövla bağladı.

SARI AŞIQ (XVII)

Qoşma

Şikar edib tutdum bir şahı tərən
Sən etdin ağlımı zail, a Yaxşı!
Səni sevən keçər canı-sərindən,
Olar camalıma mail, a Yaxşı!

*** **

Məhəbbəti olan istər sazını,
Mən çəkərəm hər dəm sənənin nazını.
Şəmsi-Qəmərim kimi görkəm üzünü,
Gün tək aləmə yayıl, a Yaxşı!

*** **

Qaşların bir oxdu, kirpiyin almaz,
Haramdan oxlasan, oram sağalmaz.
Gedər bu gözəllik sənə də qalmaz,
Əgərçi sərxoşsan, ayıl, a Yaxşı!

*** **

Məni sənə aşiq etdi yaradan
Seyraqubu haqq götürsün aradan.

İstəyirsən xəbər tutgil Saradan,
Yollarında mənəm sail, a Yaxşı!

MOLLA VƏLİ VİDADI (XVII əsr)

Durnalar

Qatar-qatar olub qalxıb havaya
Nə çıxıbsız asimana, durnalar?
Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötərsiz
Üz tutubsuz nə məkanə, durnalar?

*** **

Təsbih kimi qatarınız düzərsiz
Havalanıb ərş üzündə süzərsiz
Gah olur ki, danə-xuruş gəzərsiz
Siz düşərsiz pərişanə, durnalar!

*** **

Ərz eyləyim, bu sözümin sağıdır
Yollarınız haramıdır, yağıdır
Şahin-şonqar sürbənizi dağıdır
Boyanarsız qızıl qana durnalar!

*** **

Əzəl başdan Bəsrə, Bağdad eliniz,
Bəylər üçün ərməğandır teliniz.
Oxuduqca şirin-şirin diliniz
Bağrım olur şana-şana durnalar.

*** **

Bir baş çəkin dərđməndin halına,
Ərzə yazsın, qələm alsın əlinə.
Vidadi xəstədən Bağdad elinə

Siz yetirin bir nişana, durnalar! (M.V.Vidadi. *Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı.1968*).

MOLLA PƏNAH VAQİF (XVII əsr)

Qoşma

Müşki çarqat kənarında xumar göz
Süzülər, süzülər gahbagah baxar.
Heybətindən lərzə düşər canıma,
Sanasan quluna Padişah baxar.

*** **

Sürməli gözlərin xoş xədəngi var
Bir gün məhəbbətin yüz gün cəngi var.
Özgə baxan gözün qeyri-rəngi var,
Bu baxanda amma sim-siyah baxar.

*** **

Xoyu mələikdir, özü pərinaz
Cilvəsi qarıçqay, cıqqası şahbaz,
Çəkibdir üzünə siyah sərəndaz
Bulut arasından sanki mah baxar.

*** **

Qızıl həna qoymuş əl dırnağına
Qönçələr düzübdür sol və sağına
Sıgal verib yay qaşların tağına
Şükr Allaha, bizə qibləgah baxar.

*** **

Vaqif candan müştəq olur müştəğa
Müştəq olmayandan qaçar irəğa
Baxan baxmaq gərək qabaq-qabağa,

Göz ucilə baxan baikrah baxar. (*Molla Pənah Vəqif. Əsərləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1960*).

QASIM BƏY ZAKİR (XIX əsr)

Gəraylı

Neyləmişəm, inçiyibsən,
Yenə ey gülbədən, məndən?
Zahirən, vardır təzədən
Sənə bir söz deyən məndən.

*** **

Qəm evində zar olalı
Eşqə giriftar olalı
Yarımadıq yar olalı
Nə mən səndən, nə sən məndən.

*** **

Mailəm çeşmi-qəzalə
Olmuşam dərdə həvalə
Əl götürməz ahü-nalə
Gecələr sübhədək məndən.

*** **

Pərişan etdin halımı,
Əyibsən qəddi-dalımı,
Nə deyim, tanrı zalımı,
Xəbər alsa, görən məndən?

*** **

Yox olub Zakirin varı
Günbəgün artar azarı,
Baxəbər eyləyin yarı,

Ey Allahı sevən məndən (*Qasım Bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1957*).

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ (XIX ƏSR)

Qəzəl

Nə dutmusan gönül qürbət diyarın əzmi-Şirvan et,
Tamaşayi-ruxılar ilə şeyr kuyi-canan et.
Nə olmuşsan giriftari-qəfəs ey tairi-qüdsi
Çıqıb bu damdən pərvaz qıl, seyri-gülüstan et.
Təəlluq aləmindən əl götür, təcrid qıl hasil
Məsiha tək məqamın xanəyi-xurşidi rəxşan et.
Gönül ver bir nigarə, fariq ol dünyavü-üqbadən.
Pərişanlıq binasın eylə vıran, fikri-saman et.
Əgər çoxdur o Şirvan içrə zibə şuxlər Seyyid,
Vəli sən canını şövq ilə İsmailə qurban et.

SEYİD ƏBÜLQASİM NƏBATİ (XIX əsr)

Gəraylılar

Maşallah, qadir allah
Gör necə dilbər yaradıb!
Gül üzündə əfşan-əfşan
Zülfü-müənbər yaradıb.

*** **

Ağzı qönçə, ləbi püstə,
Beli incə, boyu bəstə,
Tökülübdür dəstə-dəstə
Nə gözəl Tellər yaradıb.

*** **

Qaşı fitnə, gözü cadu
Üzü lalə, xalı hindu,
Mina gərdən, saç qarğu

Gül buxağın tər yaradıb.

*** **

Gündən göyçəkdir camalı

Sərvə bənzər qəddi-dalı

Ləbin əmən neynər balı?

Sözünü şəkkər yaradıb.

*** **

Dili almas, dişini

Ağ sinəsi gövhər gənci

Vəsfə gəlməz nazü gənci

Bunu əfsunkar yaradıb.

*** **

Müsəlmanlar, bu pərizad

Məni etdi yaxşı Fərhad.

Qəməsi bir yağlı cəllad,

Kirpiyin xəncər yaradıb.

*** **

Hər kimi xalığı-davər

Bir əmrə edib müqərrər

Onu bir şuxi-gülpeykər,

Məni səməndər yaradıb.

*** **

O gün ki yarandı insan,

Qələm yazdı belə fərman:

Səni bir şahı-gülruhan,

Məni qələndər yaradıb.

*** **

Edibdir saneyi-davər

Hər kimi bir şahə çakər,
Məni bir divaneyi-mehtər,
Səni bir sərvər yaradıb.

*** **

Əzəldən qadiri-biçun
Özü qoymuş belə qanun.
Səni bir dövlətli Qarun,
Məni bir müztər yaradıb.

*** **

Nə qılım, neyləyim, yarəb
Dolmuşam qəmdən ləbaləb.
Səni bir şahı-müəddəb,
Məni bir məsxər yaradıb.

*** **

Ol dəm ki, rəbbiyəl-əla
Aləmi etdi hüveyda.
Səni bir şahı-lafəta,
Məni bir qənbər yaradıb.

*** **

Hər kimi iyzədi-dana
Bir tərzinə edib peyda
Səni bir mehri-mücella
Məni bir əxkər yaradıb.

*** **

Gülrüxsarı neynər gəzə,
Gəl bircə seyr eylə nazə,
Bülbül, çox göz dikmə yazə
Gör nə gül peykər yaradıb.

*** **

Nəbati, çək Əli, Əli.

Könlün olsun cəli-cəli.

Onu Allah, bəli, bəli,

Bu dildə əzbər yaradıb. (*Seyid Əbülqasim Nəbati. Əsərləri. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı, 1968*).

İSMAYIL BƏY QUTQAŞINLI (XIX əsr)

İki quşun söhbəti

Bir gün bir ququ baqəmə qayğu

Bağırırdı ağacda: qu-qu-qu!

Belə suzan idi, belə nalan,

Səsi eylərdi hər kəsi giryan.

Bir kəbutər görüb bunun halın,

Qu-quşun kəsdi, sordu əhvalın.

Dedi: "Ey zarü biqərarü fəqir,

Niyə sən olmusan belə dilgir?

Yoxsa, bir sevgilin vəfat etmiş?

Bükülməz qəddini ikiqat etmiş?

Səni salmış belə yaman halə-

Gah çəkirsən fəğan, gəh nalə?"

Dedi ki: "Həlak olmayıb kimsəm,

Çulğayıb məni küdurəti qəm.

Yüzümə baxmayır bir övladım,

Dilinə heç gətirməyir adım.

Məni görcək uçub qaçır çəmənə,

Həm qonur ərğəvanə, yasəmənə.

Məni görcək uçub çəpərə qaçır,

Mənə yadlar baxan səyaq baxır .

Bunu görcək yürəgim ağlayır –
Niyə övladım qəlbim dağlayır?
Sordu: “Harda bu yıl yuvan vardı?
Neçə beççən, neçə balan vardı?”
Dedi ki: “Ey kəbutəri-qafil,
Bizim işimizi bilmirsənsə, bil.
Bizə dünyada aşıyan olmaz,
Bizə müəyyən bir məkan olmaz.
Salırıq biz yumurtamız hər vəqt
Özgə quş aşıyanına xəlvət.
Öz balası bilib onu bəslər,
Bu sayaq ququ nəslə ərsə gələr”.
Bala bağlar məhəbbətin anaya-
O vəqt kim, anasını tanıya.
Yoxsa kim, sən balan ver əğyarə,
Gəz özün qayğısız, həm avarə?!
Sonra namehriban olan balanı

Arsız, çağırırsan: ananı tanı?!(İsmayıl Bəy Qutqaşınlı.
Əsərləri. Bakı. “Lider nəşriyyatı, 2005).

MİR HƏMZƏ SEYİD NİGARİ

Qəzəl

Ey pərirüxsar, səndən özgə Məcnundur sana
Sən necə adəmsən, aləm cümlə məftundur sana.
Neylim bən, söylər el, sənsən bəni məftun edən,
Necə kim, derlər bəni məftunü məcnundur sana.
Qəməzənə məftun əsa, Musa, giriftar əjdəha
Ey gözəl afət, məgər kim, qəməzən əfzundur sana.
Ey gözüm, eynin qəradır, leyk hər kim söyləmiş
Məstlikdən söyləmişdir “Çəşmi meygundur” sana.

Hər zaman bir can alıb hər ləhzə bin qan eyləmək
Xub adətdir, əzizim, yaxşı qanundur sana.
Guşimə hər dəm gəlür fəryadın, ey dil, şükr qıl,
Bəxşi-Mövladır, bu karın, lütfi-biçundur sana.
Zülfü sevdasında nəf etdün, Nigari, can verüb
Söyləsə divanədir hər kim ki, məğbundur sana (*Mir
Həmzə Seyid Nigari. Divan. Bakı. "Elm və təhsil", 2010*).

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ (XIX əsr)

Səidə xitab

Səidə, nuri-çəşmim, bir nəsihət daxi məndən al!
Ülümə sərfi-səy et, bulhəvəslik yoluna varma!
Oxu türkü ərəb, fürsü firəng dillərini öyrən,
Tələb et hüsnü-inşanı və hüsnü-xətti axtarma!
Müqəffavü müsəccə yazmağı bilmərrə tərک eylə,
Kəlamın vazeh olsun, mətləbi təkrar yazma!
Təkəllümdə və vəz ilə sölərsən mətləbi sadə,
Şu vəzi hini-təhrirində daxı yaddan aparma (*Mirzə
Fətəli Axundzadə. Əsərləri. Üç cildə. I cild, "Şərq-Qərb", Bakı,
2005*).

XURŞİDBANU NATƏVAN (XIX əsr)

Qəzəl

Hamı çirağləri rövşən qılarlar axşamlar,
Evi silib-süpürüb yer salarlar axşamlar.
Gecə qaranlıq ola, yar yarın axtaracaq,
Küçə-küçə dolanıb oynayarlar axşamlar.
Rəfiq olan eyləyir bir-birin xudahafiz,
Evə qonaq gələ, saxlayarlar axşamlar.
Şikayət eyləmə, Xurşid, xudayə şükr eylə,

.....

Qəribi dəhrdə yalnız qoyarlar axşamlar (*Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. "Yazıçı", Bakı, 1984*).

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ (XX əsr)

Hali-vətən ("Yurt kayğusu")

Ucundadır dilimin
Hakikatın əzəmi;
Ne koydular söyleyim
Ne kestiler dilimi...

*** **

Bilirmisin cahiller
Ne ettiler vatana?!..
Ne koydular uyusun,
Ne koydular uyana!..

*** **

Böyle durmak uyusuk
Revami bir diriye?!
Ne getmede ileri,
Ne dönmede geriye !..

*** **

Düşman kırar kapuyu,
Biz içerde kayğusuz;
Ne evleri ayırır,
Ne bir evli oluruz!..

*** **

Aylıtmadı kalemim
Şu Türk ile Acemi;
Ne koydular yazayım,

Ne kırdılar kalemi!.. (*Əli Bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. "Çaşıoğlu", Bakı, 2007*).

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR (XX əsr)

Qorxuram

Payı-piyadə düşürəm çöllərə,-
Xari-mügilan görürəm, qorxmuram.
Seyr edirəm bərrü-biyabanları,-
Quli-biyaban görürəm, qorxmuram.
Gah oluram bəhrdə zövrəqnişin,-
Dalğalı tufan görürəm, qorxmuram.
Gəh çıxıram sahilə, hər yanda min
Vəhşiyi-ğüran görürəm, qorxmuram.
Gah şəfəq tək düşürəm dağlara, -
Yanğılı vulkan görürəm, qorxmuram.
Gəh enirəm sayə tək ormanlara, -
Yırtıcı heyvan görürəm, qorxmuram.
Üz qoyuram gah neyistanlara,-
Bir sürü aslan görürəm, qorxmuram.
Məqbərəlikdə edirəm gəh məkan,-
Qərbdə xortdan görürəm, qorxmuram.
Mənzil olur gəh mənə viranələr, -
Cin görürəm, can görürəm, qorxmuram.
Bu küreyi-ərzdə mən, müxtəsər,
Müxtəlif əlvan görürəm, qorxmuram.
Xarici mülkündə də hətta gəzib
Çox tühaf insan görürəm, qorxmuram.
Leyk, bu qorxmazlıq ilə, doğrusu,
Ay dadaş, vallahi, billahi, tallahi,
Harda müsəlman görürəm, qorxuram!..
Bisəbəb qorxmayıram, vəchi var:

Neyləyim axır, bu yox olmuşların
Fikrini qan-qan görürəm, qorxuram,
Qorxuram, qorxuram, qorxuram!.. (Sabir.
Hophopnamə. İki cild. I cild. "Şərq-Qərb", Bakı, 2004).

.....